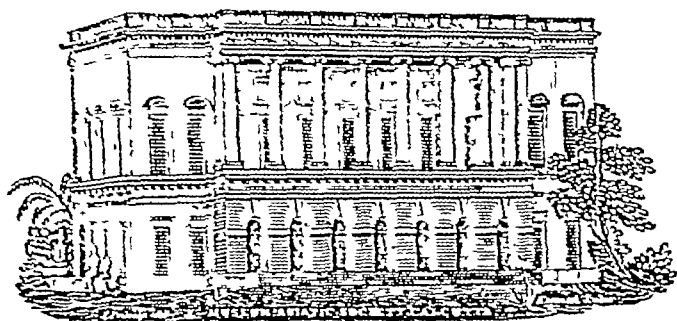

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
EDITED BY DR. E. RÖER.

सानन्दगिरिकृतटीकशाङ्करभाष्यसम्बलितछान्दो-
ग्योपनिषत्

THE CHANDOGYA UPANISHAD,

WITH THE

COMMENTARY OF SANKARA ACHARYA, AND THE GLOSS OF
ANANDA GIRI

EDITED BY DR. E. RÖER
FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD.

1849

Price 1 Rupee per copy, or Rupees 12 per annum

ORIENTAL SECTION—ASIATIC SOCIETY

1848.

WELBY JACKSON, Esq.

H M ELLIOT, Esq

W. SETON KARR, Esq

BABU HARIMOHANA SENA

BABU RAJENDRALAL MITTRA

REV. J. LONG.

CAPT T LATTER

DR E ROER, Secretary, Oriental Department

HONORARY (NON-RESIDENT) MEMBERS

B H HODGSON, Esq., *Darjiling*

WALTER ELLIOTT, Esq, *Madras*

DR A SPRENGER, *Lucknow*

H. H. WILSON, Esq. Boden Professor of Sanscrit, *Oxford*.

उ० विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्प्राबृहद्भू-
रित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः
॥ ३ ॥ तद्यद्युक्तो रिषेद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहु-
यादृचामेव तद्रसेनर्चीं वीर्येणर्चीं यज्ञस्य विरि-
ष्टं सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिषे-
द्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव
तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं

भा० मेवमग्न्याद्याः । स एतास्तिस्त्रो देवता उद्दिश्याम्यतपत् ।
ततोऽपि सारं रसं त्रयोविद्यां जग्राह तां पुनरभ्यतपत्तयीं
विद्यां । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति व्याहृतिमृग्भ्यो
जग्राह । भुवरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृतिं
सामभ्यः । अत एव लोकदेववेदरसा महाव्याहृतयः ॥
अतस्तत्तत्र यज्ञे यद्युक्तः ऋक्सम्बन्धादृङ्गिमित्तं रिषेद्यज्ञः
चतं प्राप्नुयाद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । सा तत्र
प्रायश्चित्तिः ॥

कथमृचामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेनर्चीं वीर्ये-
णौजसा ऋचां यज्ञस्य ऋक्सम्बन्धिनो यज्ञस्य विरिष्टं

षा० भूरिति ॥ व्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽतःशब्दो यत इत्यस्मि-
न्नर्थे यद्युक्त इति ऋक्शब्दस्तस्मिन्नुक्तः ॥

प्रायश्चित्तमेवाकाङ्क्षापूर्वकं विवृणोति । कथमित्यादिना ॥
क्रियाविशेषणमिति यज्ञस्य क्षतं सन्दधातीति यत्तदृचामेव
रसेन सन्दधातीत्यर्थः । औजसा सन्दधातीति सम्बन्धः । तथा
च सति यद्योक्ते साधने सतीत्यर्थः ॥ यथा पूर्वस्मिन् प्रायश्चित्ते

उ० सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिथेत्स्वः
स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्सामामेव तद्रसेन सामां
वीर्येण सामां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ॥ ६ ॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात्सुवर्णेन रज-
तं रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं
लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोका-

भा० विच्छिन्नं क्षतरूपमुत्पन्नं सन्दधाति प्रतिबन्धते ॥ अथ
यदि यजुष्टो यजुर्निर्मितं रिथेद्भुवः स्वहेतिदक्षिणाग्नौ
जुहुयात् ॥ तथा सामनिमित्ते रिथेत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये
जुहुयात् । तथा पूर्ववद्यज्ञं सन्दधाति ब्रह्मनिमित्ते तु रेषे
त्रिष्वग्निषु तिसृभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥

त्रय्या हि विद्यायाः स रेषः । अथ केन ब्रह्मत्वमित्यन-
यैव त्रय्या विद्ययेति श्रुतेः । न्यायान्तरं वा मृग्यं ब्रह्मत्व-
निमित्ते रेषे ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात् । चारेण
टङ्कणादिना खरेषु मृदुत्वकरं हि तत् । सुवर्णेन रज-

आ० यज्ञस्य क्षतमिव रसेन सन्दधाति ॥ तथा द्वितीयतृतीयप्राय-
श्चित्तयोरपि यजुषां सामाश्च रसेनाध्वर्युर्दूता च तत्क्षतं
सन्धत्त इत्याह । पूर्ववदिति ॥ होत्राद्यपराधाधीनयज्ञध्वंसे
प्रायश्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मापराधकृते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्या-
शङ्क्याह । ब्रह्मेति ॥

अथ यथोक्तप्रायश्चित्ते लिङ्गं दर्शयति । अथैति ॥ ब्रह्म-
णस्त्वयीसारत्वे प्रमाणमाह । अथ केनेति ॥ साधारणकार्यस्य
साधारणसामग्रीजन्यत्वनियमादेदत्रयसाधारणे ब्रह्मत्वे वेदत्र-
यसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यमित्येको न्यायो दर्शितः । सम्प्र-

उ० नामासां देवतानामस्यास्त्यया विद्याया वीर्येण
यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति भेषजकृतो ह वा
एष यज्ञो यत्रेवंविद्भूता भवति ॥ ६ ॥ एष ह वा

भा० तस्य शक्यसन्धानं सन्दध्यात् रजतेन तथा त्रपु त्रपुणा सीसं
• सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा चर्मवन्धनेन ॥
एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्यया विद्याया
वीर्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति । भेष-
जकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्त्त इव पुमांश्चिकित्स-
केन सुशिक्षितेनैष यज्ञो भवति । कोऽसौ यत्र यस्मिन्यज्ञे
एवंविद्यथोक्तव्यादृतिहोमप्रायश्चित्तविद्ब्रह्मर्त्विग्भवति स
यज्ञ इत्यर्थः ॥ किञ्चैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्गिन्ने

आ० त्यजस्यैव वेदैकत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः सर्ववेदार्थाभिज्ञस्य ज्ञानमाहा-
त्येनैव दोषनिरासान्नान्यत्प्रायश्चित्तं विधेयमिति न्यायान्तरमाह ।
न्यायान्तर वेति ॥ वस्तुस्वभाववैचित्र्यादुत्पन्नस्यापि क्षतस्य केन-
चित्सन्धानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । तद्यथेत्यादिना ॥ किन्तत्र
साधनमिति तद्दर्शयति । क्षारेणेति ॥ खरे सुवर्से वक्रिसंयुक्ते
द्रवीभृते क्षारप्रक्षेपेण टट्टादिना मृदुकरण मिथोऽवयवसंयो-
जनं सन्धानं प्रसिद्धमित्यर्थः । रजतं सुवर्सेन खरसतस्तावद-
शक्यं सन्धानं तथापि वक्रिसंयोगपूर्वकं पूर्ववदेव तत्रापि
प्रसिद्धं सन्धानमित्याह । सुवर्सेति ॥ रजतेनेत्यादावपि यथोक्तं
द्रव्यं । सन्दधाति ब्रह्मेति शेषः । भेषजेनेव कृतः संस्कृत इति
यावत् ॥

तदेव स्फुटयति । रोगार्त्त इति ॥ भवति संस्कृत इति शेषः ।
इतश्चैवंविदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह किञ्चेति ॥ गाथा-
शब्दो गायत्र्यादिक्न्देयतिरिक्तक्न्देयविषयः । यतो यतः प्रदे-

उ० उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं
 ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते
 तत्तद्वच्छति ॥ ६ ॥ मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरुन्-
 श्वाऽभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
 सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव

भा० दक्षिणोच्छ्रायो यज्ञो भवति । उत्तरमार्गं प्रति हेतुरि-
 त्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं ह वै ब्रह्माणमृत्विजं
 प्रत्येषानुगाथा ब्रह्माणः स्तुतिपरा । यतो यत आवर्तते
 कर्म प्रदेशात् । ऋत्विजां यज्ञः क्षतीभवंस्तत्तद्यज्ञस्य
 क्षतरूपं प्रतिसन्दधत्प्रायश्चित्तेन गच्छति परिपालयती-
 त्येतन्मानवो ब्रह्मा । मौनाचरणान्मननाद्वा ज्ञानवत्त्वा-
 त्ततो ब्रह्मैवैकर्त्विक्कुरुन् कर्तुन् ॥

योद्धुनारूढानश्वा वडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविदु ह
 वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तत्कृतदा-
 षापनयनात् । यत एवं विशिष्टो ब्रह्मा विद्वांस्तस्मादेवं-

आ० शात्कर्म आवर्तत इत्युक्तं विवक्ष्यति । ऋत्विजामिति ॥ यत्र
 यत्र प्रदेशे यज्ञस्य क्षतिरध्वर्युप्रभृतीनामभवत्तत्र तत्र यज्ञस्य
 क्षतरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिसन्धानात् ब्रह्मा कर्तुन् परिपालयतीति
 सम्बन्धः ॥ ऋत्विजि ब्रह्मणि मानवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तद्वयमाह ।
 मौनेति ॥ ज्ञानातिशयस्तच्छब्दार्थः । कर्तुन्भिरक्षयतीति सम्बन्धः ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन प्रकटयति । योद्धुनित्यादिना ॥ प्रकरणा-
 र्थमुपसंहरति । एवमिति ॥ १७ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंस-

उ० ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदं ॥ १० ॥
 ॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपा-
 ठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

भा० विदमेव यथोक्तव्याख्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीतेति ।
 नानेवंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥
 १७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतादशोऽध्यायपरमहंस-
 परिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्यो-
 पनिषद्विवरणे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

आ० परिव्राजकाचार्यं श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञान-
 क्षतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः
 ॥ ४ ॥

उ० ॥ ॐ ॥ यो ह वे ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद ज्येष्ठश्च ह
वे श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

भा० ॥ ॐ ॥ सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अयेदानीं
पञ्चमेऽध्याये पञ्चान्निविदो गृहस्थस्य ऊर्ध्वरेतसाञ्च अद्भ्या-
लूनां विद्यान्तरशीलिनां तामेव गतिमनूद्यान्या दक्षिण-
दिक्कम्बन्धिनी केवलकर्मिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्ति-
रूपा तृतीया च । ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्य-
हेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते । प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो
वाव संवर्ग इत्यादि च वज्रशोऽतीते ग्रन्थे प्राणग्रहणं कृतं
स कथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्वैः संहत्यकारित्वाविशेषे

आ० ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ वृत्तमनूद्य वर्त्तिष्यमाणाध्यायस्य
सङ्गतिं सङ्गिरते । सगुणेति ॥ विद्यान्तरं पञ्चान्निविद्यातिरिक्ता
सगुणविद्या । तच्छीलिना तन्निष्ठानामिति यावत् ॥ तामेव
गतिमर्चिरादिलक्षणामित्यर्थः ॥ ततो गतिद्वयात्तृतीया विद्या-
कर्मरहितानामिति शेषः ॥ अथ क्रमेण मुक्तिसम्भवादुत्तरा
गतिरुच्यतां किमिति दक्षिणा तृतीया च संसाररूपा गतिरिति
निवृत्त्या व्यपदिश्यते तत्राह । कष्टतरेति ॥ सगुणब्रह्मविद्या-
वलामर्चिराद्यां गतिमुक्ता समुच्चितानामसमुच्चितानां कर्मणा
संसारगतिप्रभेदरूपं फलं वक्तुमयमारम्भ इत्यर्थः । कर्मवि-
धिश्च धनसम्पत्तौ सत्यां भवति । तत्सम्पत्तिश्च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठे
सत्येव सम्भवतीति श्रेष्ठसिद्धये प्राणोपासनं पूर्व्वत्रानुक्तं वक्त-
व्यमित्यनन्तरग्रन्थसङ्गतिं वदन् प्रसङ्गं करोति । प्राणः श्रेष्ठ
इत्यादिना ॥ प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । उदाहृता-
नुदाहृतश्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । प्राणस्य वागादिभ्यः श्रेष्ठ-
मुक्तमाक्षिपति । कथमिति ॥ सर्वैर्वागादिभिः संहत्य प्राणस्य

उ० यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां
भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां

भा० कथञ्च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्वा
इदमनन्तरमारभ्यते ॥

यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठश्च प्रथमं वयसा श्रेष्ठश्च गुणै-
रभ्यधिकं वेद स ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । फलेन
पुरुषं प्रलोभ्याभिसुखीकृत्याह । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च
वयसा वागादिभ्यः । गर्भस्थे हि पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागा-
दिभ्यः पूर्वं लब्धात्मिका भवति । यथा गर्भो विवर्द्धते
चक्षुरादिस्थानावचवनिष्पत्तौ सत्यां पञ्चादागादीनां
वृत्तिलाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति । श्रेष्ठत्वन्तु

आ० कार्य्यकरत्वे सम्प्रतिपन्ने स एव कथं श्रेष्ठो निर्द्धार्यते तेषाम-
न्यतमस्यैव श्रेष्ठं किं न स्यादित्यर्थः ॥

तस्यैवोपास्यतया श्रेष्ठमाशङ्क्य वागादीनामन्यतमस्योपास्य-
त्वमपास्य प्राणस्यैव नोपास्यत्व इति भावादित्याक्षेपान्तरमाह ।
कथञ्चेति ॥ प्राणस्य श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव
तावत् प्रथममारभ्यते । यो ह वै ज्येष्ठश्चेत्याद्यचोद्यं परिहरति ।
प्रथममिति ॥ प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनन्तर-
मारभ्यते । अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन् इत्यादिनेति ॥ द्वितीयं
चोद्यमुद्धरति ॥ इदमनन्तरमिति ॥ कोऽसौ ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो
वेदितव्य इत्याह । फलेनेति ॥ कुतो वागादिभ्यो ज्येष्ठं प्राणस्य
प्रतीत । सर्व्वे हि वागादयः सप्राणाः सस्यैव गर्भस्थे स्वतो वृत्ति-
भागिनो भवन्ति तत्राह । गर्भस्थे हीति ॥ तत्र गर्भविवर्द्धि-
दर्शनं प्रमाणयति । यथेति ॥ कदा तर्हि वागादीना वृत्तिला-
भस्तत्राह । चक्षुरादीति ॥ प्राणस्य श्रेष्ठं प्रतिपादितं निग-

वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च
 उ० चक्षुर्वीव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद
 संह्यास्मैकामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं
 वाव सम्पत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं

भा० प्रतिपादयिष्यति सुहय इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण
 एव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चास्मिन् कार्यकारणसङ्घाते ॥

यो ह वै वसिष्ठं वसित्तममाच्छादयित्तमं वसु-
 मत्तमं वायोर्वेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां
 ज्ञातीनां । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्याह । वाग्वाव वसिष्ठो वाग्मि-
 नो हि पुरुषा वसन्ति अभिभवन्त्यन्यान् वसुमत्तमांश्चातो
 वाग्वसिष्ठः । यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स चास्मिन् लोकेऽमु-
 ष्मिंश्च परे प्रति तिष्ठति ह । तर्हि का प्रतिष्ठेत्याह । चक्षु-
 र्वाव प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन् समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति
 यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः । यो ह वै सम्पदं वेद तस्मा
 अस्मै देवाश्च मानुषाश्च कामाः सम्पद्यन्ते तर्हि का सम्प-

क्षा० मयति । इति प्राण इति ॥ गुणद्वयमुपास्यत्वाय दर्शितं निगमयति ।
 अत इति ॥

तदर्घत्वेनैव गुणान्तरं दर्शयति । यो ह वा इति ॥ वसुमत्तमं
 धनवत्त्वादन्वेषा निवासकारणमित्यर्थः । तथैवेत्युपासनानुसा-
 रेणेति यावत् । वसिष्ठो ह भवतीति वासयिता चेत्यर्थः ॥
 वाचो वसिष्ठत्वं समर्थयते । वाग्मिनो हीति ॥ वसुमत्तमाश्च
 तेनान्यान्निवासयन्तीति शेषः ॥ गुणान्तरमाध्यानायोपदिशति ।
 यो हेति ॥ प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो विशदयति । चक्षुषा हीति ॥

उ० ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनं ॥ ४ ॥
 अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं
 श्रेयानस्यहं श्रेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजा-
 पतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति

भा० दित्याह । ओत्रं वाव सम्पत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदं गृह्यन्ते
 तदर्थविज्ञानञ्च ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः कामं सम्पदि-
 त्येवं कामसम्पद्धेतुत्वात् । ओत्रं वाव सम्पत् । यो ह वा आय-
 तनं वेदायतनं स्वानां भवति । मनो ह वा आयतनं ॥
 इन्द्रियोपहतानां विषयाणां भोक्तृर्यानां प्रत्ययरू-
 पाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आय-
 तनमित्युक्तं । अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहं
 श्रेयस्यहं श्रेयानस्यहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने
 व्यूदिरे नाना विरुद्धञ्चोदिरे उक्तवन्तस्ते ह ते हैवं
 विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं
 जनयितारं कञ्चिदेत्योचुरुक्तवन्तो हे भगवन् को नोऽस्माकं
 मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको गुणैरित्येवं पृष्ठवन्तः । तान् पितोवाच
 ह यस्मिन् वो युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठ-

गुणान्तरमाह । यो ह वा इति ॥ दैवाः कामाः स्वर्गादयो वा
 मानुषाः पञ्चादयः । ओत्रस्य सम्पत्त्वं साधयति । यस्मादिति ॥
 इत्येवं यस्मात्तस्मादिति योजना ॥ सम्पत्ति गुणान्तरमाह । यो
 हेति ॥ कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह । इन्द्रि-
 योपहतानामिति ॥ यथोक्ता गुणा मुख्यप्राणगामिनः प्रत्येकं

उ० तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापि-
 ष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥
 सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोथ पर्य्ये-
 त्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश
 ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथ
 पर्य्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 ऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश

भा० मिवातिशयेन जीवितोऽपि समुत्क्रान्तप्राणं ततोऽपि पापि-
 ष्ठतरमेवातिशयेन दृश्येत । कुणपमसृश्यमश्नुचि दृश्येत स
 वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत् काका तद्दुःखं परिजिहीर्षुः ।
 तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती ।
 सा चोत्क्रम्य संवत्सरमात्रं प्रोथ स्वयापारान्निवृत्ता सती
 पुनः पर्य्येत्येतरान् प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेण अशक्त
 शक्तवन्तो यूयं मदृते मां विना जीवितुं धारयितुमात्मान-

आ० वागादिषु भवन्तीति वक्तमाख्यायिकां प्रणयति । अथेति ॥
 कश्चिद्विराजं कश्यपादीनामन्यतमं वेत्यर्थः । शरीरस्य पापि-
 ष्ठत्वं पापकार्यप्रधानत्वं । इवशब्दोऽवधारणार्थः ॥ उक्तमेवार्थं
 सङ्क्षिप्याह । कुपणमिति ॥ त्यक्तप्राणं शवरूपमिति यावत् ॥
 ननु प्रजापतिः सर्व्वज्ञो मुख्यमेव प्राणं किमिति श्रेष्ठं नाभि-

उ० ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं
 पर्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 वधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह
 श्रोत्रं ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथ
 पर्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह
 मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन्त्स यथा
 सुहयः पट्टीशशङ्खून् सङ्घिदेदेवमितरान् प्राणान्
 समखिदत्तं हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वन्नः श्रेष्ठो

भा० मिति ते होचुर्यथा कला इत्यादि । कला मूका यथा लोकेऽ
 वदन्तो वाचा जीवन्ति । कथं । प्राणान्तः प्राणेन पश्यन्त-
 श्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसा सर्व्वकरणचेष्टां
 कुर्व्वन्त इत्यर्थः । एव वयमजीविष्येत्यर्थः । आत्मनोऽश्रेष्ठतां
 प्राणेषु बुद्ध्या प्रविवेश ह वाक् पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभू-
 वेत्यर्थः । समानमन्यत् । चक्षुर्ह उच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम
 मनो होच्चक्रामेत्यादि । यथा बालाऽमनसः अप्ररूढमनस

आ० वदति तत्राह । काक्वेति ॥ अयं श्रेष्ठ इत्युक्ते एतेषां वागादीनां
 दुःखं तत्परिहर्तुमिच्छन् प्रजापतिः स्वर्भङ्गेमायविशेषेण श्रेष्ठ-
 त्वमुक्तवान्न स्फुटमित्यर्थः ॥ अन्यदित्यस्य विषयमाह । चक्षुरिति ॥

उ० ऽसि भोत्त्रामीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागु-
वाच दहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं
वक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति
॥ १३ ॥ अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहं सम्प-

भा० इत्यर्थः ॥ एवं परीक्षितेषु वागादिष्वयानन्तरं ह स मुख्यः
प्राण उच्चिक्रमिष्यन्नुत्क्रान्तुमिच्छन्किमकरोदित्युच्यते ।
यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पङ्चीशशङ्खन् पाद-
वन्धनकीलान् परीक्षणायारूढेन कश्या हतः सन्
सङ्घिदेत् समुत्खनेत् समुत्पाटयेत् एवमितरान् वागा-
दीन्समुत्खिदत् समुद्धृतवान् । ते प्राणाः सञ्चालिताः
सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमाना अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं
तमूर्चुर्दे भगवन् एधि भवनः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं
श्रेष्ठोऽसि मा चास्मद्देहादुत्क्रमीरिति । अथ हैनं वागादयः
प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्य्येणापादयन्त आर्जवर्ल्लिमिव हरन्तो
राज्ञो विशः । कथं वाक् तावदुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि
यदिति क्रियाविशेषणं । यद्वसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः । त्वं तद्व-
सिष्ठस्तेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसि तद्गुणस्त्वमित्यर्थः ॥

आ० बालानामपि वहिरन्तरिन्द्रियत्वाविशेषात्कथममनस इति विशे-
षणमत आह । अपरूढेति ॥ परीक्षितेषु श्रेष्ठतारहितेषु निरूप्यो-
पनिश्चितेष्वित्येतत्पदनशीला. पादास्तेषां संहतिः पङ्क्तिस्तस्या
ईशा नियामका शङ्खवो वर्षाविकारश्चान्दसः । तान्यथोक्तानश्वो
युगपदुत्पाटयेत् ॥ अथेति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । एवमि-
ति ॥ मयि श्रेयत्वधीर्युष्माकमस्मीति कथं ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्काह ।

उ० दस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यद-
हमायतनमस्मि त्वं तदायनमसीति ॥ १४ ॥ न वै
वाचे न चक्षुःषि न श्रोत्राणि न मनाःसी-

भा० अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषण एव । तत्त्वतस्त्वदी-
योऽसौ वसिष्ठत्वगुणोऽज्ञानान्ममेति मयाभिमत इत्येतत् ।
तथोत्तरेषु योज्यं चक्षुःश्रोत्रमनःसु श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं
वागादिभिर्मुखं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो
न चक्षुःषि न श्रोत्राणि न मनांसीति वागादीनि कर-
णान्याचक्षते लौकिका आगमज्ञा वा किन्तर्हि प्राणा
इत्येवाचक्षते कथयन्ति यस्मात्प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
वागादीनि करणजातानि भवत्यतो मुख्यं प्राणं प्रत्यनु-
रूपमेव वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसञ्जिहीर्षति ॥

आ० अथेति ॥ वचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
क्रियाविशेषणत्वमेव विशदयति । यद्वसिष्ठत्वेति ॥ वसिष्ठत्वेन
गुणेनाहं गुणवानस्मि यत्तत्त्वमेवेति योजना । अनन्तरं वाक्य-
मादाय व्याचष्टे । त्वमित्यादिना तद्वसिष्ठ इति समस्तपदमिति-
गृहीत्वा व्याख्याय पक्षान्तरमाह । अथ वेति ॥ यच्छब्दवदित्यपे-
रर्थः । अहं वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति यत्तत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोऽसीति
कथमिदानीमुच्यते । अन्यथा हि पूर्वमभिधानस्तवासीदित्याश-
ङ्काह । तत्त्वत इति ॥ वाचि दर्शितं न्याय चक्षुरादावति-
दिशति । तथेति ॥ वागादिवचनादुत्थाय प्राणाधीनतां वागादेः
श्रुतिरेव कथयन्तीत्युत्तरस्य । न वै वाच इत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
श्रुतेरिति ॥ तदेव च सोपस्कारं व्याकरोति । युक्तमित्यादिना ॥
यदि सर्वाण्येव करणानि वाक्त्वानाणि स्युस्तर्हि वाचमित्येव तानि

उ० त्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैनानि
सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ १ ॥

भा० ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहं श्रेष्ठतायै
विवदन्तोऽन्योन्यं स्पृष्ट्वेयुरिति । न हि चक्षुरादीनां
वाचं प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं सम्भवति । तथापगमो देहा-
त्पुनः प्रवेशो ब्रह्मगमनं प्राणस्तुतिर्वोपपद्यते । तत्राग्न्यादि-
चेतनावद्देवताधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावत्त्वं तावत्सिद्ध-

घा० ब्रूयुः । यदि चक्षुस्तन्वाणि स्युस्तदा सर्वाण्येव चक्षन्तीति वदेयुः ।
न चैवं वदन्ति प्राणा इति तु तानि कथयन्ति । तस्मात्प्राण-
पारतन्त्र्यं करणानां सिद्धमित्यर्थः । वागादिभिरुक्तत्वं त्वदसि-
क्तोऽसीत्यादि प्राणस्यैव यथोक्तगुणवतो ध्येयत्वं प्रकरणार्थः ॥
साक्षादुपसंहारादर्शनादुपसञ्जिहीर्षतोत्युक्तं । आख्यायिकाया
यथा श्रुतमर्थमाक्षिपति । नन्विति ॥ यथा पुरुषाश्चेतना-
वन्तो विवदमानाः स्पृष्टन्ते तथा वागादयोऽचेतनाः स्पर्श-
यश्रेष्ठत्वसिद्ध्यर्थं विप्रतिपन्ना मिथः स्पृष्टेरन्निति नैव युक्तस-
चेतनेषु स्पृष्टादेरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च वागव्यतिरिक्तानाम-
न्योन्यं वचनमेवानुचितं वचनस्य वागव्यापारत्वादित्याह । न
हीति ॥ किञ्च वागादीनां देहेत्स्पर्शणाद्ययुक्तमचेतनत्वादित्याह ।
तथेति ॥ वागब्दे न हीत्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्न्यादयश्चेतना-
वन्त्यो देवतास्ताभिरधिष्ठितत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण वागादीनां
चेतनावत्त्वसम्भवाददनाव्यवहारः सम्भवतीति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वा
मुखं प्राविशदिति श्रुतिमनुसृत्योत्तरमाह । तत्रेति ॥ एकस्मिन्देहे
अनेकचेतनावतां विरुद्धानेकाभिप्रायानुविधायित्वेन देह-
स्योन्मथनप्रसङ्गादक्रियत्वप्रसङ्गाद्वा वानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य
देहस्य सम्भवतीति शङ्कते । तार्किकेति ॥ किमेकशरीरमनेक-
मनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किं वा तैर्निर्णीतकर्तृभोक्ताधि-
ष्ठितमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । नेतीति ॥ अस्ति हि परमते

भा० सागमतः । तार्किकसमयविरोध इति चेत् । देहे एकस्मिन्नेकचेतनावत्त्वेनेश्वरस्य निमित्तकारणवत्त्वाभ्युपगमात् ।

ये तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तार्किकास्ते मनआदिकार्यकारणानामाध्यात्मिकानां बाह्यानाञ्च पृथिव्यादीनां ईश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादिवत् । न चास्माभिरन्याद्याश्चेतनावत्यो देवता अध्यात्मकर्तृभोक्तृयोग्या अभ्युपगम्यन्ते किं तर्हि कार्यकरणवतीनां हि तासां प्राणैकदेवताभेदानां अध्यात्माधिभूताधिदैवभेदकोटिविकल्पानां । अध्यक्षतामात्रेण नियन्तेश्वरोऽभ्युपगम्यते । स ह्यकरणः । अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

आ० शरीरस्य जीवाधिसितस्यैश्वराधिसितत्वं तथाचैकशरीरमनेकचेतनाधिसितं न भवतीति नास्ति सेश्वरवादिनां शङ्केत्यर्थः ॥

सङ्ग्रहवाक्य विवृणोति । ये तावदिति ॥ अचेतनानां चेतनाधिसितानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । रथादिवदिति ॥ द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ कार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतानां तर्हि तत्कार्यकारणानां किमधिष्ठातृदेवतान्तरमिति पृच्छति । किन्तर्हीति ॥ देवताकार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतान्तरमिच्छेदवस्था स्यादिति मन्वानं प्रत्याह । कार्यकारणवतीनामिति ॥ शाकल्यब्राह्मणमनुव्रत्याह । प्राणेति ॥ ननु भूयस्यो देवताः कथं तासां प्राणजक्ष्यैकदेवताप्रभेदत्वमत आह । अध्यात्मेति ॥ अध्यात्माधिभूताधिदेवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो यासामिति विग्रहः ॥ नियन्तृत्वप्रयुक्तव्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि । अध्यक्षतामात्रेणेति ॥ अथेश्वरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्यकारणवत्त्वं देवतानामिव स्यादिति चेन्नेत्याह । स हीति ॥ अकरणत्वमकार्यत्वस्योपलक्षणं ॥ तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । अपाणीति । आदित्यपदेन च न तस्य कार्यकरणञ्च विद्यत इत्यादि मन्त्रवर्णा गृहीतः ।

भा० पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादिमन्त्रवर्णात् । हिरण्य-
गर्भं पश्यति जायमानं । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमि-
त्यादि च श्वेताश्वतरीयाः पठन्ति ॥

भोक्ता कर्माफलसम्बन्धी देहे तद्विलक्षणो जीव इति
वक्ष्यामः । वागादीनाञ्चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्द्धारणार्थं । यथा लोके
पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमानाः कञ्चिद्गुण-
विशेषाभिज्ञं पृच्छन्ति को नः श्रेष्ठो गुणैरिति । तेनोक्त
एकैकश्रेणादः कार्यं साधयितुमुद्यच्छन्तु । येनादः कार्यं
साध्यते स वः श्रेष्ठ इत्युक्तास्तथा एवोद्यच्छन्त आत्मनो
ऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्द्धारयन्ति । तथेमं संव्यवहारं वागा-
दिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विद्वान् वागा-
दीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न तु प्राणस्येति
प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्यत इति । तथाच श्रुतिः कौषीत-
कीनां । जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति

आ० सूत्रात्मा हिरण्यगर्भो सा चैका समष्टिरूपा देवता तदवस्थाभे-
दाना देवतानामीश्वरो नियन्तेत्युक्तं तत्र प्रमाणमाह । हिरण्य-
गर्भमिति ॥ आदिप्रदेन हिरण्यगर्भः समवर्ततेत्यादि गृह्यते ॥

देवानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत
आह । भोक्तेति ॥ तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्या व्यावृत्त इति
यावत् । वागादिशब्दवाच्याश्चेतनावद्यो देवता इति स्वीकृ-
त्याख्यायिकायाश्चार्थनित्यर्थमुक्तमिदानीं तस्यास्तात्पर्यमाह ।
वागादीनाञ्चेति ॥ कल्पनाप्रयोजनमाह । विदुष इति ॥ यथोक्ता
कल्पनां दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ तेनोक्ता इत्युक्तमेव
व्यनक्ति । एकैकश्रेणेति ॥ विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं प्रकटयति ।

उ० स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चि-
दिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एत-
दनस्यानुमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवं-

भा० चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो वधिरान्
हि पश्यामो जीवति मनोऽपेतो बालान् हि पश्यामो
जीवति वाङ्मूर्च्छिन्नो जीवत्यूर्च्छिन्न इत्याद्या ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति । मुख्य-
प्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रति वक्तृनिव
कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रसिद्धमाश्वभ्य
आश्वभिः सहाऽऽशकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्वप्राणिनां
यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय इति । प्राणस्य
सर्वमन्नं प्राणोऽन्ता सर्वस्यान्नस्येत्येवंप्रतिपत्तये कल्पि-

या० कथं नामेति ॥ विद्वान् प्राणश्रेष्ठता कथं नाम प्रतिपद्येतेति
सम्बन्धः ॥ प्रतिपत्तिप्रकारं सङ्क्षिपति । वागादीनामिति ॥ फल-
वती कल्पनेति शेषः ॥ दृष्टेऽप्यर्थे श्रुतिमनुग्राहकत्वेन दर्शयति ।
तथा चेति ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी श्रेयादिगुणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधान-
विद्यामुपदिश्य तद्दर्शनाङ्गभूतान्नवासोदृष्टिविधानार्थं प्रक्रमे
प्रथममन्नदृष्टिं विधातुं प्रसङ्गं प्रकुरते । स होवाचेति ॥ मुख्यस्य
प्राणस्य प्रवृत्तं वागादीनां प्रति वक्तृत्वं काल्पनिकमित्याह । मुख्य-
मिति ॥ यदिदमित्युक्तमेव च यत्पदं वाक्यार्थकल्पनार्थं यदन्न-
मित्यत्रानूद्यते । तद्वा एतदित्यादि ॥ उत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्या-
दर्थभेदाभावमाशङ्क्याह । प्राणस्येति ॥ प्राणशब्द विद्यायाऽन-
शब्दप्रयोगे तात्पर्यमाह । सर्वप्रकारेति ॥ अन चेष्टायामिति
धातुजस्यानशब्दस्योपादानं सर्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य प्राप्ति

उ० विदि किञ्च नानं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच
किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्मस्मादा

भा० ताख्यायिकारूपाद्यावृत्य खेन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिल्लोके प्राणिभिरन्नमद्यते अनस्य प्राणस्य
तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । सर्व्वप्रकारचेष्टा-
व्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम ।
प्रादुपसर्गपूर्व्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथाच सर्व्वज्ञा-
न्नानामत्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं नाम अन इति ।
सर्व्वज्ञानामत्तुः साक्षादभिधानं । न च वै एवंविदि
यथोक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्व्वभूतज्ञः सर्व्वज्ञाना-
मत्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राणि-
भिराद्यं सर्व्वैरन्नमनद्यं न भवति सर्व्वमेवंविद्यत्वं भा-
तीत्यर्थः । प्राणभूतताद्विदुषः । प्राणाद्वा एष उदेति

ष्या० गुणप्रदर्शनार्थं । तथा च वेऽपि दहति शोषयति पातयति वा
सर्व्वेऽपि प्राण एवेति युक्तं । प्राणस्यान इति नामित्यर्थः । प्रत्यक्षं
पूर्व्वोक्तधातुजन्मनामेति यावत् ॥

उक्तमेवार्थं समर्थयते । प्रादीति ॥ अगम्यत्येति शंस । न
प्रागन्य सर्व्वचेष्टाप्तिरित्येवकारार्थः । तथाच प्राणाऽप्यर्थापा-
दाने विशेषव्याप्तिरेवेति स्थिते मतोत्तर्यर्थः । अन इति प्राणधामि-
नाम । सर्व्वज्ञानामत्तुर्नामग्रहणमिति समस्य ॥ तद्वै एत-
सर्व्वज्ञानामिति ॥ ततश्च प्राणग्रन्थस्य प्राणविदः सर्व्वभूतं यथावि-
दुषो भक्ष्यभक्ष्यविभागमिदं तद्विद्यत्वं नाम विद्यतेत्येतादृशं
ध्यात्मिकं रूपं हित्वाऽधिदैविकेन रूपेण तस्य सर्व्वभूतं विभा-
गशान्द्रमाध्यात्मिकपरिच्छिन्नविद्यत्वं नाविशन्नमित्याह । प्राणभू-
तत्वादिति ॥ प्राणभूतो विदोऽनिलस्य श्रुत्यन्तं संसारयति । प्राणा

उ० एतदशिष्यतः पुरस्ताच्चेपरिष्ठाच्चाद्भिः परिद-
धति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥

भा० प्राणोऽस्तमेतीत्युपक्रम्यैवंविदो ह वा उदेति सूर्य्य एवंविद्य-
स्तमेतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

स होवाच पुनः प्राणः । पूर्व्वदेव कल्पना । किं मे वासो
भवित्यतीत्यर्थ इति होचुर्वागादयः । यस्मात्प्राणस्य वास
आपस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च
ब्राह्मणा विदांस एतत्कुर्वन्ति । किं अङ्घ्रिर्वासस्यानीयाभिः
पुरस्ताद्भोजनात्पूर्व्वमुपरिष्ठाच्च भोजनादूर्ध्वञ्च परिदधति
परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्भुको लम्भनशीलो
वासो भवति । वाससो लभ्यैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लम्भुकत्वेनार्थसिद्धैवानग्नता इत्यनग्नो ह भवतीत्यु-
त्तरीयवान् भवतीत्येतत् । भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवन्तश्च यदा-
चमनं शुद्ध्यर्थं विज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य वास इति दर्शनमा-
त्रमिह विधीयते । अङ्घ्रिः परिदधतीति नाचमनान्तर ।
यथा लौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शन-

चा० हेति ॥ प्राणविद्याङ्गत्वेनान्नदृष्टिरुपदिष्टा ॥ सन्मति तदङ्गत्वेन
वासोदृष्टिं प्रप्नोति । स होवाचेति ॥ अत्रापि प्राणस्य प्रकृतं
वागादीनां प्रति वक्तृत्वञ्च कल्पितमेवेत्याह । पूर्व्ववदिति ॥
अपा प्राणं प्रति वासोरूपत्वे गमकमाह । यस्मादिति ॥ वासो-
दृष्टिफलमाचष्टे । लम्भुक इति ॥ अनग्नो ह भवतीत्यस्य पौनरुक्त्य-
माशङ्क्यार्थविशेषमाह । वास इति ॥ आचमनान्तरं प्राणविदो
विधीयते एवविदशिष्यन्नाचामेदिति श्रुतेरित्याशङ्क्याह । भोक्ष्य-

भा० मात्रं । तद्वत्किं मे वास इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्य-
त्वात् । यद्याचमनमपूर्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा कृम्याद्य-
नमपि प्राणस्येति भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् ।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य
विज्ञानार्थत्वादूर्द्ध्वजरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पचितुं ।
यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्यार्थं प्राणस्थानगतार्थञ्च न
भवतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः ।
किन्तर्हि प्रायत्यार्थाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास
इति दर्शनञ्चोद्यत इति ब्रूमः । तत्राचमनसोभ-
यार्थत्वप्रसङ्गदोषचोदनानुपपन्ना । वासोऽर्थ एवाचमने
तद्दर्शनं स्यादिति चेत् । न । वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोऽर्था

आ० माणस्येति ॥ आदिपदेन प्रश्नप्रतिवचने गृह्येते । सर्व्वप्राणि-
भोग्येऽन्ने तस्यान्नमिति दृष्टिवदाचमनीवासेषु तस्य विधीयते ॥
वासोदृष्टिरित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा विवक्ष्येति । यदीति ॥ तादर्थ्ये-
नानम्यतार्थ्येनेति यावत् ॥

अथ पूर्व्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते । सर्व्वान्नभक्षणस्य प्रमाणवि-
रुद्धत्वादिह त्वपूर्व्वमाचमनमविरोधाद्विधीयतामित्याशङ्काह ।
तुल्ययोरिति ॥ एकस्याचमनस्य शुद्ध्यर्थत्वमनम्यतार्थत्वञ्च वक्तुम-
शक्यं विरोधादित्याशङ्काह । यत्त्विति ॥ विरोधो यथा स्यात्तथेति
यावत् । तर्हि कीदृगाचमनं विवक्षितमित्याह । किन्तर्हीति ॥
प्रयतस्य भावः प्रायत्वं तदार्था वा आचमनक्रिया तत्साधनभूता-
स्वेषु वासःसङ्कल्पनं क्रियान्तरमत्र विधित्सितमित्याह । प्राय-
त्येति ॥ क्रियाभेदे फलितमाह । तत्रेति ॥ अन्यार्थास्वेषु अन्यार्थ-
त्वचिन्तने प्रमाणविरोधाद्विधियोगेन वासोऽर्थमाचमनान्तरमेव
विधेयं । तत्र चानम्यतार्थत्वचिन्तनमुचितमिति शङ्कार्थः । वासो
ऽर्थापूर्व्वमाचमनविधाने तत्रानम्यतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभे-

उ० तद्वैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रप-
द्यायोक्तोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूया-
ज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति
॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां
दोक्षित्वा पौर्णिमास्याः रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं

भा० पूर्वाचमनविधाने तत्रानग्नतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्य-
भेदः । आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वञ्चेति प्रमाणाभावात् ।

तदेतत्प्राणदर्शनं सूच्यते । कथं तद्वैतप्राणदर्शनं । सत्य-
कामो जाबालो गोश्रुतये नान्ना वैयाघ्रपद्याय व्याघ्र-
पदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यस्तस्मै गोश्रुत्याख्यायोक्तोवाचाऽन्य-
दपि वक्ष्यमाणं वचः । किन्तुवाचेत्याह । यद्यपि शुष्काय
स्थाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात् प्राणविज्जायेरन्नुत्पद्येरन्ने-
वास्मिन् स्थाणौ शाखाः प्ररोहेयुश्च पलाशानि च पत्राणि ।
किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति । यथोक्तप्राणदर्शनविद्
द्रदं मन्याख्यं कर्मारभ्यते । अद्यानन्तरं यदि महन्महत्त्वं

चा० दप्रसङ्गात्प्रसिद्धाचमनसाधनभूतास्त्रिषु वासोदृष्टिपरमेव च वाक्य-
मित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ वासोऽर्थत्वमन्यार्थत्व दृष्ट्यर्थत्वमित्युक्ते
प्रमाणस्यैकस्य वाक्यस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गादिति यावत् ॥

तद्वैतदित्यादि वाक्यं विधानार्थं नापि फलवचनं तथाच व्यर्थ-
मित्याशङ्क्याह । तदेतदिति ॥ स्तुतिमेव प्रश्नपूर्वकं विदुषोति ।
कथमिति ॥ जीवते पुरुषाय प्राणविद्यावत्त्वदर्शनं ब्रूयात्त-
दास्मिन्महाफलं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना ।
गोदोहनवदधिकृताधिकारमिदं कर्म प्राणविदो ऽस्मिन्न-

उ० दधिमधुनोरूपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्य-
 ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥
 वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
 सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य
 हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावा-
 ज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय
 स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्
 ॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृष्याञ्जुलौ मन्थमाधाय जप-

भा० जिगमिषेत् गन्तुमिच्छेन्नहत्तं प्राप्तुं यदि कामयेद-
 त्यर्थः । तस्येदं कर्मा विधीयते । सहत्वे सति श्रीरूपन-
 मते । श्रीमतो ह्यर्थं प्राप्तधनं ततः कर्मानुष्ठानं ततश्च
 देवयानं पित्रयानं वा पन्थानं प्रतिपत्स्यत इत्येतत्प्रयो-
 जनमुररीकृत्य सहत्त्वप्रेक्षोरिदं कर्मा न विषयोपभोग-
 कामस्य । तस्यायं कालादिविधिरुच्यते । अमावस्यायां
 दीक्षित्वा दीक्षित इव भूमिशयनादिनियमं कृत्वा तपो-

आ० धिकारोऽस्तीत्याह । यथोक्तिति ॥ अनन्तरं प्राणविद्यानिष्पत्ति-
 रिति शेषः ॥ वाक्यशेषं पृथयति । तस्येति ॥ सहत्त्वद्वारा
 विषयोपभोगकामुकस्य कर्मविधायां शास्त्रं श्वेनादिशास्त्रव-
 दनर्थफलमेवेत्याशङ्काह । सहत्वे धीति ॥ तस्येति प्रकृतन-
 श्चाख्यकर्माक्तिः । कालादीत्यादिशब्दो द्रव्यादिसङ्ग्रहार्थः ।
 दैह्यं दीक्षाया भवं मौज्यभ्यङ्गनादि न सर्वमेवायमनुतिष्ठति ।
 प्रकृतिधर्मा हि विद्वतावनुवर्तन्ते । प्रकृतिवद्विद्वतिः कर्तव्येति

उ० त्यमो नामाख्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः
 श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च
 राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमिदानीति

भा० रूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मवान् भूत्वा इत्यर्थो
 न पुनर्द्वैत्यमेव कर्मजातं सर्वमुपादत्ते । अतद्विकारत्वान्न-
 न्यात्यस्य कर्मणः । उपसङ्गतीति श्रुत्यन्तरात् । पयोमात्र-
 भक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपादत्ते । पौर्णमास्यां रात्रौ
 कर्मारभते सर्वोपधन्य गामारण्यनानौपधीनां यावच्छ-
 त्तान्पमन्पमुपादाय तद्वितुषीकृत्याममेव पिष्ट दधिमधुनो-
 रौदुम्बरे कसाकारे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यन्तरात्प्रति-
 ष्ठापनव्याज्यतः न्यापयित्वा ज्येष्ठाय ज्येष्ठाय स्वारेत्यन्ना-
 वावसथ्ये आज्यस्य आवापग्याने ऊत्वा स्तुवमन्त्रं मन्ये
 मभ्यातमवनयेत्स्तुवमधः पातयेत् । समानमन्यत् । वसि-

ष्टा० न्यायात् । न चेदं कर्म कस्य चिद्विहितिरतो यथोक्तधर्मवत्त्वने-
 वात्र विवक्षितमित्यर्थः ॥ दीक्षितेत्यनेन विवक्षितं धर्मान्तरमाह ।
 उपसदिति ॥ उपसदो नामेष्टयं प्रवर्याण्यसु प्रसिद्धाः । तासु व्रतं
 पयोमात्रभक्षणं तदुपेतो भूत्वा मन्य सम्पाद्य जुष्टेतीति वाजस-
 नेयके समानप्रकारो अत्रादिति यावत् । पिष्टं कृत्वा तदा-
 ममपक्वमेव दधिमधुनो सम्बन्धं पात्रे प्रक्षिप्येति सम्बन्धः । औदु-
 म्बरे नियमः । पात्रस्याकारे तु विकल्पः । कथमश्रुतं पात्रमत्र
 कल्प्यते तत्राह । श्रुत्यन्तरादिति ॥ औदुम्बरे कंसाकारे कंसे चमसे
 वेति वाजसनेये अत्रात्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनापेक्षितं पात्रमत्र
 गृह्येतमित्यर्थः । आवासथसम्बन्धी लौकिकोऽग्निः । आवासथो
 विवक्षितो यस्मिन्नौपासनाख्यं कर्म क्रियते आन्यस्य ऊत्वेति

उ० ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयच्ची पच्छ आचामति
तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य

भा० छाय प्रतिष्ठायै सम्यदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं
तथैव सम्यातमवनयेत् । ऊत्वाऽथ प्रतिसृष्ट्याग्नेरीषदपसृ-
त्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपतीमं मन्त्रं । अमो नामा-
स्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अन्नेन हि
प्राणः प्राणिति देहे इत्यतो मन्थद्रव्यं प्राणस्यान्न-
त्वात्प्राणत्वेन स्त्रयते अमो नामासीति ॥ कुतः । चत्तो
ऽमा सह हि यस्मान्ते तव प्राणभूतस्य सर्वं समस्तं जग-
दिदं अतोऽमो नामासीत्यर्थः । स हि प्राणभूतो मन्थो
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चाधि-
ष्ठाय पालयिता सर्वस्य । स मा मामपि मन्थः प्राणो
ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्वं जगदसानि
भवानि प्राणवत् । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ अथानन्तरं

आ० सम्बन्धः । आवपस्थानमाहुतिप्रक्षेपप्रदेशः ॥ गृह्योक्तं वसिष्ठाय
स्वाहेत्यादिवाक्यं पूर्ववाक्येन तुल्यार्थमित्याह । समानमिति ॥
तुल्यत्वमेव स्पष्टयति । वसिष्ठायेति ॥ स्वाहेति मन्त्रं समुच्चार्य
ऊत्वेति सम्बन्धः । तथैव प्रथमहोमानन्तरमित्यर्थः । आहुत्यन-
न्तरमथशब्दार्थः ॥

भवतु प्राणस्येदं नाम मन्थनस्य तु कथं मन्त्रार्थमित्याशङ्क्याह ।
अन्नेन हीति ॥ प्रतिष्ठातेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति ॥
अतश्चामो नामासीति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ हेतुं व्याचष्टे । यस्मा-
दिति ॥ अनन्तरं जपकर्म्मणः सकाशादिति शेषः ॥ तदेव
स्पष्टयति । मन्त्रस्येति ॥ मन्त्रस्यैकैकेन पादेन मन्त्रस्यैकैकं ग्रासं

उ० भोजनमित्यात्रामति श्रेष्ठं सर्वधातममित्यात्रा-
मति तुरं भगव्य धीमहोति सर्वं पिवति ॥ ७ ॥

भा० खन्वेतया वक्ष्यमाणयर्चा पक्षः पादश आचामति भक्ष-
यति । मन्त्रमेकैकेन पादेनैकेकग्रामं भक्षयति । तद्भो-
जनं सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः प्राणमादित्यैकीकृत्यो-
च्यते । आदित्यस्य वृणीमहे प्रार्थयेमहि मन्यरूपं ।
येनाग्नेन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सवितृस्वर-
पापना भवेमेत्यभिप्रायः । अथवा देवस्य सवितुरिति
पूर्वेण सम्बन्धः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं सर्वान्नेभ्यः सर्वधातमं
सर्वस्य जगतां धारयित्तमं अतिशयेन विधातुमतममिति
वा । सर्वथा भोजनविशेषणं तुरं त्वं त्वं शीघ्रमित्ये-
तद्भगव्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । धीमहि
चिन्तयेमहि विशिष्टभोजनेन संछाताः शृङ्गात्मानः सन्त
इत्यभिप्रायः । अथवा भगव्य त्रियः कारणं सत्त्वं प्राप्तं
कर्म हतवन्तो वयं तद्धीमहि चिन्तयेमहि । सर्वं च मन्य-

ष्या० भक्षयतीति योजना । भोजनं मन्त्ररूपमिति सम्बन्धः । तत्कथं
सवितुः स्यात् प्राणस्य हि मन्त्रमव्ययमन्नमित्युक्तं तत्राह । प्राण-
मिति ॥ उच्यते सवितुर्भोजनमिति शेषः ॥ प्राणादित्ययोरेकत्वे
फलितं वाक्यार्थमाह । आदित्यस्येति ॥ मन्त्ररूपं तद्भोजनमिति
पूर्वेण सम्बन्धः ॥

प्रार्थनाविषयं भोजनमेव विशिनष्टि । येनेति ॥ तस्यैव
विशेषणान्तरं श्रेष्ठमित्यादि स्थितिकारणत्वमुक्त्वा जनकत्वं पक्षा-
न्तरमाह । अतिशयेनेति ॥ जगद्धामौ फलदानेति जगद्धामौ
फलदाने च ध्यातुः श्रेष्ठं किमिति भोजने कथ्यमाने ध्यानमुच्यते

उ० निर्णिज्य कण्ठं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति
 चर्मणि वा स्थण्डिल्ये वा वाचंयमोऽप्रसाहः स
 यदि त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥
 तदेव श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु त्रियं स्वप्नेषु
 पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने
 तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ९ ॥ २ ॥

भा० लेपं पिवति निर्णिज्य प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसञ्च-
 मसाकारं वैदुम्बरं पात्रं । पीत्वा आचम्य पश्चादग्नेः
 प्राक्शिराः संविशति चर्माणि वाऽजिने स्थण्डिल्ये केवलायां
 भूमौ । वाचंयमो वाग्यतः सन्नित्यर्थः । अप्रसाहो न प्रसङ्गते
 नाभिभूयते स्थाद्यनिष्टस्वप्नदर्शनेन यथा तथा संयत-
 चित्तः सन्नित्यर्थः । स एवभूतो यदि त्रियं पश्येत् स्वप्नेषु
 तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्मेति ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एव श्लोको सन्तोऽपि भवति । यदा

आ० तत्राह । विशिष्टेति ॥ शुद्धधीत्वं ध्यानकारणमुक्त्वा प्रकृतकर्म-
 प्रेषितमहत्त्वे हेतुत्वादपि ध्यानमनुष्ठेयमित्याह । अथवेति ॥
 सावित्रं रूपमुक्तं नियमेनौदुम्बरं वैकल्पिताकारे विशेषः । पात्रं
 प्रक्षाल्य पिवतीति सम्वन्धः । मन्त्रलेपपात्रं प्रक्षाल्य पीत्वा-
 चमनपूर्वकमग्नेः पश्चिमभागे क्षणाजिनयवहितायां केव-
 लाया वा भूमौ प्राक्शिरा भूत्वा शयीतेत्याह । पीत्वेति ॥
 शयनस्य कर्त्तव्यं दर्शयति । वाचयम इति ॥ तस्य स्वप्ने कथ-
 च्चिदुत्तमस्तीदर्शने शुभागमः सूच्यत इत्याह । स एवभूत
 इति ॥ २ ॥ प्राणविद्या तदङ्गकर्म चेतुभयमुक्तमिदानीमग्निवि-
 द्यामाख्यातुकामस्तावदाख्यायिकायास्तात्पर्यमाह । ब्रह्मादीति ॥

उ० श्वेतकेतुर्हीरण्यः पञ्चालानां११ समितिमेयाय
त११ ह प्रवाहणो जैबलिस्वाच कुमारानु त्वा-
शिषत्पिता इत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ
यदितोऽधिप्रजाः प्रयत्नीति न भगव इति वेत्थ
यथा पुनरावर्तना ३ इति न भगव इति वेत्थ
पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति

भा० कर्मसु काम्येषु कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु
स्वप्नकालेषु वा पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात् । कर्मणां
फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ॥ तस्मिन्
स्त्यादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सति इत्यभिप्रायः । द्विरुक्तिः
कर्मसमाप्त्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मादिस्त्वप्यन्ताः संसार-
गतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत आख्या-
यिका आरभ्यते । श्वेतकेतुर्नामतो ह इत्येतिह्यर्थः ।
अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणेयः पञ्चालानां जन-
पदानां समितिं सभामेवाच आजगाम । तमागतवन्तं ह
प्रवाहणो नामतो जीवत्यापत्यं जैबलिस्वाचोक्तवान् । हे
कुमारानु त्वा त्वामशिषदन्वशिषत्पिता । किमनुशिष्टस्त्वं
पित्रेत्यर्थः । इत्युक्तः स आहानु ह्यनुशिष्टोऽस्मि
भगव इति सूचयन्नाह । तं होवाच यद्यनुशिष्टोऽस्मि

आ० तासाञ्च वक्तव्यत्वे हेतुमाह ॥ वैराग्यहेतोरिति ॥ राजा कुमा-
रेति सम्बोधयन्नभिमानं श्वेतकेतोरपनिनीषति ॥

उ० न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्य यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यता ३ इति न भगव इति वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नेव भगव इति ॥ ३ ॥ अथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवी-

भा० वेत्य यदितोऽस्मात्लोकादधधूर्द्धं यत्प्रजाः प्रयन्ति यद्गच्छन्ति तत्किं जानीष इत्यर्थः । न भगव इत्याह इतरो न जानेऽहं तद्यत्पृच्छसि । एवं तर्हि वेत्य जानीषे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्तन्ता इति न भगव इति प्रत्याह । वेत्य पथोर्मार्गयोः सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना व्यावर्तनं इतरेतरवियोगस्थानं सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति वेत्य यथासौ लोकः पितृसम्बन्धी । यं प्राप्य पुनरावर्तन्ते वज्रभिः प्रयङ्गिरपि येन कारणेन न सम्पूर्यता ३ इति । न भगव इति प्रत्याह । वेत्य यथा येन क्रमेण पञ्चम्यां पञ्चसङ्ख्याकायां आहुतौ जुतायामाहुतिनिर्वृत्ता आहुतिसाधनाश्चापः पुरुषवचसः

आ० यथेति ॥ अस्त्यार्थमाह । येनेति ॥ विद्वद्विदुषोस्तुल्यमार्गयो सतोर्दो मार्गौ तयोर्मध्ये देवयानस्येत्यादि योज्यमुक्तं वाक्यार्थं सङ्गिपति । इतरेतरेति ॥ विदुषाञ्च कर्मिणाञ्च मार्गद्वयमधिकृत्य सह प्रस्थिताना यत्र मिथो वियोगो भवति तत्किं वेत्येत्यर्थः ॥ पितृलोकसम्बन्धिनं लोकमेव व्याकरोति । यं प्राप्येति ॥ आहुतिनिर्वृत्त इत्यस्य व्याख्यानं आहुतिसाधनाच्चेति अपूर्व-रूपाणामपां भूतान्तरसमुच्चयार्थञ्चकारः । अथवा पयोष्टतादि-

उ० तेनि स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तं होवाचा
 ऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशि-
 षमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्रा-
 क्षीतेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तुमिति सं होवाच

भा० पुरुष इत्येवंवचोऽभिधानं यासां ह्यमानानां क्रमेण
 षष्ठाङ्गतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषवाच्या भवन्ति
 पुरुषाख्यां लभन्त इत्यर्थः । इत्युक्तो नैव भगव इत्याह ।
 नैवाहमत्र किञ्च न जानामीत्यर्थः । अथैवमज्ञः सन् किम-
 नुशिष्टोऽस्मीत्यवोचथा उक्तवानसि । यो हीमानि मया
 पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यान् विजानीयात्कथं स विद्वत्स-
 नुशिष्टोऽस्मीति ब्रवीत । एवं स श्वेतकेतुराज्ञाऽऽयस्त आया-
 सितः सन् पितुरर्द्धं स्थानमेवाय गतवांस्तञ्च पितरमुवा-
 चाऽननुशिष्याऽनुशासनमस्तुतैव मा मां किल भगवान्समा-
 वर्त्तनकालेऽब्रवीदुक्तवान् अनु त्वाशिषमन्वशिषं त्वामिति ॥

यतः पञ्च पञ्चसङ्ख्याकान् प्रश्नान् राजन्यबन्धूरा-
 जन्याः बन्धवोऽस्येति राजन्यबन्धुः स्वयं दुर्वृत्त इत्यर्थः

चा० रूपेणाङ्गतिं साधयन्तीति चाङ्गत्या पुनरपूर्वात्मना निष्पन्ना
 इत्यर्थः । क्रमेणेति अद्वासेमरुश्चनरेतसा हवनद्वारेणेति
 यावत् । षष्ठाङ्गतिभूतानामन्येष्टिविधानेन शरीराङ्गतिद्वारा
 सूक्ष्मता गतानामित्यर्थः ॥ तत्पृष्टार्थजातातिरिक्तविषयमनु-
 शासन ममास्तीत्यनुशिष्टोऽस्मीत्युक्तमित्याशङ्क्याह । यो हीति ॥

अननुशिष्य त्वामन्वशिषमिति कथमुक्तवानस्मीत्याशङ्क्याह ।
 यत इति ॥ नैकञ्चनेत्युक्तमेव नञ्पदं नाशकमिति सम्बन्धं

उ० यथा मा त्वं तदेतानवदो यथाहमेषां नैकञ्च न
वेद यद्यहमिमानवदिष्यं कथं तेनावक्ष्यमिति ॥
५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽद्भिमेयाय तस्मै ह प्राप्ता-

भा० ऽप्राचीत्पृष्टवांस्तेषां प्रश्नानां नैकञ्च नैकमपि नाशकं न
शक्तवानहं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स
होवाच पिता यथा मा मां वत्स त्वं त्वदागममात्रमेव
एतान्प्रश्नानवद उक्तवानसि तेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तु-
मिति । तथा मां जानीहि त्वदीयाज्ञानेन लिङ्गेन मम
तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं यथाऽहमेषां प्रश्ना-
नामेकञ्च नैकमपि न वेद न जाने इति । यथा त्वमे-
वाङ्ग एतान्प्रश्नान्न जानीषे तथाऽहमप्येतान्न जान इत्यर्थः ।
अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्यः ॥

कुत एतदेवं यतो यद्यहमिमान् प्रश्नानवदिष्यं विदि-
तवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्त्तनकाले
पुरा नावक्ष्यं नोक्तवानस्मीति उक्त्वा स ह गौतमो गौत्रतो

आ० दर्शयितुं पुनरुपात्तं । अतो मा प्रति तव मिथ्यावादिता सिद्धेति
शेषः । पिता स्वकीयमिथ्यावादित्वशङ्का परिहरति । स होवा-
चेति ॥ यथा मा त्वमित्यादिवाक्यं पुरयित्वा व्याख्यायानन्तर-
वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । कथमित्यादिना ॥ तद्याचष्टे ।
यथेति । अज्ञानविशेषोऽतः शब्दार्थः । अन्यथाभावो ज्ञातेऽपि
विषये तवानुक्तिरिति यावत् ॥

त्वदीयमज्ञानं कुतो हेतोर्मया ज्ञातव्यमित्याशङ्कामुद्गाढ्या-
नन्तरवाक्येनोत्तरमाह । कुत इत्यादिना ॥ अतस्तव मात्रभूतस्या
ऽनुपदेशान्मदीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अर्हणां योग्या

उ० याहीञ्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तं
 होवाच मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं
 वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं
 वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभापथास्तामेव
 मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

भा० राज्ञो जैवल्लेरङ्गं स्नाननेयाय गतवान् । तस्यै च गौतमाय
 प्राप्तायार्द्धमर्हणाञ्चकार कृतवान् । स च गौतमः कृता-
 तिथ्य उपित्वा परेद्युः प्रातःकाले सभागे सभां गते राज्ञि
 उदेयाय । भजनं भागः पूजा सेवा सह भागेन वर्त्त-
 मानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय
 राजानमुद्गतवान् । तं होवाच गौतम राजा मानुषस्य
 भगवन् गौतम मनुष्यसम्बन्धिनो वित्तस्य ग्रामादेर्वरं वर-
 णीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः । स होवाच गौतमस्तवैव
 तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तं । यामेव कुमारस्य मम पुत्र-
 स्यान्ते समीपे वाचं पञ्चप्रश्नलक्षणाभभापथा उक्तवानमि-
 तामेव वाचं मे मत्तं ब्रूहि कथयेत्युक्तो गौतमेन राजा
 सह कृच्छ्री दुःखी बभूव ॥

आ० पूजामित्यर्थः । सभागपदं सप्तम्यन्तं राजविधयं । प्रथमान्तं
 गौतमविषयमिति भेदः ॥ गौतममागतं योगक्षेमार्थिनं बुद्ध्या
 राजा प्रसन्नः सन्नुक्तावानित्याह । तं होवाचेति ॥ तर्हि कृत-
 कृत्यस्य तव किमागमनमित्याशङ्क्याह । यामेवेति ॥

उ० स ह कृच्छ्री बभूव तः ह चिरं वसेत्याज्ञापया-
ञ्चकार तः होवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो
यथेयन्न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति
तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति

भा० कथन्विदमिति । स ह कृच्छ्रीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं
मन्वानो ह न्यायेन विद्या वक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं
दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयाञ्चकार आज्ञप्तवान् । यत्पूर्वं
प्रख्यातवान् राजा विद्यां यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्याज्ञप्तवान्
तन्निमित्तं ब्राह्मणं क्षमापयति हेतुवचनोक्त्या । तं होवाच
राजा सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि सन् यथा येन प्रका-
रेण मा मां हे गौतमावदस्त्वं तामेव विद्यालक्षणां वाचं
मे ब्रूहीत्यज्ञानात् तेन त्वं जानीहि । तत्रास्ति वक्तव्यं
यथा येन प्रकारेण विद्या प्राक् त्वत्तो न ब्राह्मणान्
गच्छति न गतवती । न च ब्राह्मणा अनया विद्यया ऽनु-
शासितवन्तः । तथैतन्नसिद्धं लोके यतो यस्मादु पुरा पूर्वं

आ० कृच्छ्रीभावमभिनयति ! कथमिति ॥ गौतमस्य वचनं राज्ञो
दुःखीभावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्याह । सहेति ॥
किमिति तर्हि चिरं वसेत्युक्तवानित्याह । न्यायेनेति ॥ संवत्सरं
वसेदिति यावत् । वक्तव्यविद्येतिशेषः ॥ कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याज्ञा
कुर्वन्तो न प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्याह । यत्पूर्वमिति ॥ प्रत्याख्या-
नादिविषयहेतुवचनं न केवलं विद्यावशादेव श्रेष्ठं किन्तु
जातितोऽपीत्यपेक्ष्यः ॥ तर्हि ब्रूहि तां वाचमित्याशङ्क्याह ।
तत्रेति ॥ विद्याप्रवचने प्रस्तुते सतीति यावत् । यथेत्यस्यापेक्षितं

उ० तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

भा० सर्वेषु लोकेषु चत्रस्यैव चत्रजातिरेवानया विद्यया प्रशा-
सनं प्रशास्तृत्वं शिष्याणामभूद्भूव । चत्रियपरम्परयैवेयं
विद्यैतावन्तं कालमागता । तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि
तत्सम्प्रदानादूर्द्ध्वं ब्राह्मणान् गमिष्यति । अतो मया यदुक्तं
तत्सन्तुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ ३ ॥
पञ्चम्यामाहुतावाप इत्ययं प्रश्नः प्रायस्येनापाक्रियते ।
तदपाकरणमन्वितरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्नि-
होत्राहुतयोः कार्यारम्भो यः स उक्तो वाजसनेयके । तं

आ० पूरयति । तथेति ॥ प्रसिद्धमेव स्फोरयति । तस्मादिति ॥
ब्राह्मणानामनया विद्यया प्रशास्तृत्वस्य प्रागभावादिति यावत् ॥
इतिशब्दोपात्तमर्थं कथयति । चत्रियेति ॥ उक्तप्रत्याख्या-
नादिकारणमतःशब्दार्थः ॥ ३ ॥ ननु यथा प्रश्नमेव प्रतिवचनमु-
चितं पञ्चमन्तु प्रश्नं प्रायस्येन प्रतिवदता क्रमो निराकृतस्तत्र
किं कारणमत आह । पञ्चम्यामिति ॥ अर्थक्रममनुवृत्त्य पाठक्रमो
ऽभिधातव्य इत्यर्थः ॥ ननु वाजसनेयके ऽग्निहोत्रप्रकरणे ऽग्नि-
होत्राहुतपूर्वपरिणामं जगदित्युक्तं तदेवेहापि विवक्षितमिति
चेत् किमनेन पिष्टपेषणन्यायेनेत्याशङ्क्यार्थभेदं वक्तुमग्निहोत्र-
प्रकरणस्थितमर्थमनुवदति । अग्निहोत्राहुतयोरिति ॥ उक्तप्रका-
रमेव प्रदर्शयन् प्रथमं याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति षट् प्रश्नानुत्थाप-
यति । तं प्रतीति ॥ कार्यारम्भकस्तच्छार्थः । अग्निहोत्राहुत-
पूर्वपरिणामो जगदिष्यते । तत्राग्निहोत्रे सायं प्रातश्चहुतयोरा-
हुतयोरस्मात्तोकादुत्क्रान्ति । उत्क्रान्तयोः परलोकां प्रति गतयोस्तत्र
प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठितयोः स्वाश्रये सम्पाद्यमाना ढति । ढतिमापाद्या-
वस्थितयोः पुनरिमं लोकं प्रत्यावृत्तिः । आवृत्तयोराश्रयः परमान-

भा० प्रति प्रश्नाः । उत्क्रान्तिराहुत्योर्गतिः प्रतिष्ठा तृप्तिः पुन-
रावृत्तिर्लोकं प्रत्युत्थायीति तेषाञ्चापाकरणमुक्तं तत्रैव ॥

ते एते आहुती ऊते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत-
स्तेऽन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरी-
चिरेव शुक्लामाहुतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रा-
मत इत्यादि । एवमेव पूर्ववद्विवं तर्पयतस्ते तत
आवर्त्तन्ते । इजामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतः । ततः

आ० कथममुं लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवतीति कार्यारम्भमधिल्लय
षट् प्रश्नाः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्यं प्रति
जनकस्य प्रतिवचनं दर्शयति । तेषाञ्चेति ॥

अपूर्वसूये खल्व्याहुती यजमानमुत्क्रामन्तं परिवेष्ट्योत्क्रामतः ।
ते च धूमादिना यजमानेऽन्तरिक्षमाविशति तदाश्रितत्वात्त-
दाविशतः । ते पुनरन्तरिक्षस्य यजमानानुक्कूलतया स्थिते स्वय-
मन्तरिक्षाधिकरणे तदाहवनीयमिव कुर्वाते । आहुत्यधिका-
रणाहवनीयत्वात् । तत्र वायुं समिधमिव कुण्ठत । वायु-
नाऽन्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात् । शुक्लां शुद्धामाहुतिमिव
मरीचिरेवाधत्ते । मरीचीनामन्तरिक्षे व्याप्तत्वात् । ते चान्त-
रिक्षस्थे तन्निष्ठं यजमानं फलोन्मुखमादधाते । ते पुनरन्तरिक्षा-
दुत्क्रामति यजमाने सहेत्क्रामत । यजमाने च द्युलोकाभावि-
शति सहाविशतः । तमाविश्य तमेवाहवनीयं कुर्वाते आदित्य
समिधमित्याद्यन्तरिक्षे च यदेवेत्तं । यथावाहुती पूर्वमन्तरिक्ष
तर्पयत इत्युक्तं तथैव द्युलोकास्य यजमानं फलदानेन सुखिना-
तन्वाते । ते चारब्धक्षये ततो द्युलोकाद्यजमाने पृथिवीमाविशति
चम्बुते सहावर्त्तन्ते । पृथिवीञ्चाविश्य ग्रीष्मादिना स्वाश्रयं श्रेय-
यित्वा रेतस्सिचं पुरुषमाश्रयद्वारेणाविशतः । पुरुषाय रेतो-
द्वारा द्वितीयां प्रवृत्तिमाविश्य गर्भमभूत स्वाश्रयं कर्मानुष्ठान-
योग्यं देहभागिनमापादयतः । ततोऽसौ पारलौकिकं यजमानानुष्ठा-
यान्ते लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवति । इति सूर्यं जनवेनेतमित्यर्थः ।

भा० स्तियमाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति । तत्राग्नि-
होत्राहुत्योः कार्यारम्भमात्रमेवंप्रकारं भवतीत्युक्तं ॥

इह तु तं कार्यारम्भमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं
पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसा-
धनं विधित्सन्नाहोऽसौ वाव लोकोऽग्निरित्यादि । इह
सायम्प्रातरग्निहोत्राहुती हुते पयआदिसाधने अद्धा-
पुरःसरे आहवनीयाग्निसमिद्धमार्चिरङ्गारविष्णुलिङ्गभा-
विते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिक्षं क्रमेणोत्क्रम्य
द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूतेऽश्वमवाचित्वादपशब्दवाचे
अद्धाहेतुत्वाच्च अद्धाशब्दवाचे तयोरधिकरणो ऽग्निः ।
अन्यच्च तत्सम्बन्धं समिदादीत्युच्यते ॥

षा० तथापि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्कोक्तमेव सङ्क्षिप्याह । तत्रेति ॥
वाजसनेयिकं सप्तमर्थः ॥

प्रकृतश्रुतेरर्थविशेषं दर्शयति । इह त्विति ॥ पञ्चधा द्युपर्जन्य-
एधिवीपुरुषयोषित्वकारैरिति यावत् ॥ पञ्चाग्निसम्बन्धमवतार्य
प्रथमपर्यायस्य तात्पर्यमाह । इहेति ॥ अयं लोको भूलोकस्त-
स्मिन्नित्यर्थः । आहुत्योरश्वमवाचित्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । पय-
आदीति ॥ तयोः अद्धात्वसिद्ध्यर्थं अद्धापुरसरे इत्युक्तं । तयो-
रधिकरणो ऽग्निरित्यादिकल्पनोपयोगित्वेन विशेषणान्तरमा-
दत्ते । आहवनीयेति ॥ तयोः स्वातन्त्र्यं परिहरति । कर्त्रादीति ॥
अधिकरणशब्दो भावप्रधानो धर्मिपरः । काल्पनिको द्युलो-
काद्याख्योऽग्नितत्सम्बन्धमिति तच्छब्दोऽग्निविषयः ॥ अन्यच्चेत्युक्तं
स्पष्टयति । समिदादीति ॥ आदिशब्दो धूमार्चिरङ्गारादि-
विषयः ॥

उ० असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव
समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्ष-
त्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ

भा० असावग्न्यादिभावनाज्ज्योः सापि तथैव निर्दिश्यते ।
असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम यथाऽग्निहोत्राधिकरणं
आहवनीयं । इह तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्यादित्य एव समित्
तेन हीद्धोऽसौ लोको दीप्यते । अतः समित्त्वात् समि-
दादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् । समिधो हि धूम
उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् । आदित्यकार्य-
त्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अक्षः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिषो
हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्र-
मसोऽवचवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्य-
थोक्तलक्षणेऽग्नौ देवाः । यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः ।
अधिदैवतं अङ्गां । अग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः
सृज्या आपः अङ्गाभाविताः अङ्गा उच्यन्ते । पञ्चम्यामाहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपां हैम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् ।

आ० पर्यायतात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति । असावित्यादिना ॥
इहेत्येतल्लोकाभिर्देशः पूर्वेषु सम्बध्यते । तदुत्थानादित्यत्र तच्छब्दे-
नादित्यो गृहीतः ॥ अथात्माधिदैवविभागेन देवान् विशदयति ।
यजमानेति ॥ प्रत्ययविशेष्यत्वेन अङ्गाया हैम्यत्वानुपपत्तिरित्या-
शङ्क्य अङ्गा व्याकरोति । अग्निहोत्रेति ॥ किञ्च प्रश्नप्रतिवचनयोरे-
कार्यत्वात् प्रश्ने चापां हैम्यतया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः अङ्गा-
शब्दिता हैम्यतया विवक्षिता इत्याह । पञ्चम्यामिति ॥

उ० देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिद् भ्रं

भा० अद्धा वा आपः अद्धामेवारभ्य प्रणीच प्रचरन्तीति
च विज्ञायते । तांश्रद्धासन्नूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः
सोमो राजा । अपां अद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाद्गौ
हृतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । यथा च्छ्वे-
दादिपुष्परसा च्छगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यश
आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारभन्त इत्युक्तं । तथेमा
अग्निहोत्राहुतिसमवायिन्यः सूक्ष्माः अद्धाशब्दवाच्या आपो
द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहो-
त्राहुतयोः । यजमानाश्च तत्कर्त्तार आहुतिमया आहुति-
भावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणा ऽऽहृष्टाः अद्धाश-

चा० अश्रु अद्धाशब्दस्य दृढत्वव्यवहारप्रयोगाभावान्नैवमित्याशङ्काह ।
अद्धेति ॥ कथमाप अद्धाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यन्ते तत्राह । अद्धा
इति ॥ अद्धापूर्वकहोममुद्दिश्य पयः सोमान्याहुतिसाधनं
सम्पाद्य जुहोतीति तैत्तिरीयकाः पठन्ति । तथा चाश्रु अद्धाशब्दः
सम्भवतीत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥
उक्तं मधुविद्यायामिति शेषः । चान्द्रं कार्यं चन्द्रसमीपस्थं
तत्सदृशं शरीरमित्यर्थः ॥ तथापि यजमानानां कथं फलित-
त्वमत आह । यजमानाश्चेति ॥ आहुती तच्छब्देन गृह्येते ।
प्राधान्यं मयदित्यर्थः ॥ तदेव स्पष्टयति । आहुतिभावना-
भाविता इति ॥ तत्सत्तुतास्तदनुसारिणस्तदाश्रया इत्यर्थः ॥
तद्भावितत्वफलमाह । आहुतिरूपेणेति ॥ तेनाहृतत्वं वशी-
कृतत्वं ॥ आहुतिभाविता इत्युक्तं स्पष्टयति । अद्धेति ॥ तत्पूर्वकं

उ० धूमो विद्युदचिरशनिरङ्गारा हादुनयो विस्फु-
 लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
 सोमः राजानं जुह्वति तस्या जाहुतेर्वर्षः
 सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

भा० मवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि
 तैरग्निहोत्रं कृतं । अत्र त्वाङ्गतिपरिणाम एव पञ्चाग्नि-
 सम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थं । न यजमा-
 नानां गतिः । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति
 विदुषाञ्चोत्तरां विद्याकृतां ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमपर्यायार्थ-
 माह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नास
 वृष्ट्युपकरणाभिमानिनीदेवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् ।
 वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्रावत्ये
 वृष्टिदर्शनात् ॥

आ० पयः । सोमादिसाध्यं यत्कर्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूता-
 स्तत्समीपस्थं शरीरं प्राप्य तत्स्वरूपा इत्यर्थः ॥ कथं सोमसारूप्यं
 धर्मिणं फलमित्याशङ्क्याह । तदर्थमिति ॥ यजमानानां सोम-
 भावो गतिमन्तरेण न सिध्यति । तथाच वक्तव्या गतिरित्याश-
 ङ्क्याह । अत्रेति । आहवनीयोऽग्निः सप्तम्यर्थः । सा तर्हि कुत्रो-
 च्यते । न हि तदुक्तिमन्तरेण यद्योक्तं फलं सिध्यत्यत आह ।
 तान्विति ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमसम्बन्धी द्वितीयः पर्यायस्तस्यार्थ
 निर्घातुं तमेव पर्यायमादत्ते श्रुतिरित्यर्थः । पुरोवातादीत्यादि-
 शब्देन वर्षहेतुर्वायुभेदो गृह्यते ॥

उ० पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर
एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा
अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा वर्ष जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं
सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० अभ्रं धूमो धूमकार्यत्वाद्भूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्यु-
दर्चिः । प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः । काठिन्यात्
विद्युत्सम्बन्धाद्वा । द्वादुनयो विस्फुलिङ्गाः । द्वादुनयो
गर्जितशब्दाः । मेघानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्ने-
तस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत्सोमं राजानं जुह्वति । तस्या
आहुतेर्वर्षं सम्भवति । अङ्गाख्या आपः सोमाकारपरिणता
द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथि-
व्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि कालेन
समिद्धा पृथिवी त्रीह्वादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो
धूमः पृथिव्या द्वोत्थित आकाशो दृश्यते । यथाऽग्नेर्धूमो
रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः ।
तमोरूपत्वात् । अग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा उपशा-

चा० उक्तञ्चाभावाद्वा धूमकार्यत्वं पौराणिकैः । यच्च धूमोद्भव त्वभ्रं द्वि-
जाना च हितं सदा । दावाग्निधूमसम्भूतमभ्रं वनहितं स्मृतं ॥
नृतधूमोद्भवत्वमभ्रशुभाय भविष्यति । अभिचाराग्निधूमोत्प-
न्नभूतनाशाय वै द्विजा इति ॥ अथात्म यजमानस्य प्राणाः । इन्द्रा-

उ० पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
 त्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फु-
 लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं
 जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥
 योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव

भा० न्तत्वसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । चुद्रत-
 सामान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानं । तस्या आहुतेरन्नं
 व्रीहिचवादि सम्भवति ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । वाचा हि
 मुखेन समिध्यते पुरुषो न सूक्तः । प्राणो धूमो धूम इव सुगा-
 न्निर्गमनात् । जिह्वार्चिर्लोहितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास
 आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । विप्रलीर्णतमान्यात् ।
 समानमन्यत् । अन्नं जुह्वति व्रीह्यादिभेद्यत् । तस्या
 आहुते रेतः सम्भवति ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् ।
 तेन हि सा पुनाद्युत्पादनाय समिध्यते । यदुपसंगतं स

धा० देवग्राधिदेवत्वं देवा इत्याह । पृथग्निदिति ॥ रेतो वा आगमि
 त्यादि व्याचष्टे । अद्राग्या इति ॥ ५ ॥ ८ ॥

तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति इत्युक्तं व्याकीर्णमिति । एवं
 मिति । यथातरोरा अनादीना रेतोऽग्न्या यादि शुभेका-
 दिषु येषिदन्तेनमिषु एवगानि तेषामेव समिध्यते यत्किं स
 तमेव व्याग्रातरोरेति दावत् ॥

यत्वं पुनरादौ गर्भोभयन्ति भूतान्तमाग्रासपि शुभे गर्भोभा
 वस्तस्य प्राजर्भातिवत्त्वादत आह । तमेति ॥ भूतानां मये निमित्त-

उ० समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः
 करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या
 आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० धूमः । स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरर्चिलोहितत्वात् ।
 यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निसम्बन्धात् । अभिनन्दाः
 सुखलवा विस्फुलिङ्गाः चुद्रत्वात् ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
 देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति । एवं
 अद्वाभोमवर्षान्नरेतोहवनपर्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूता-
 स्ताः । तत्रापामाहुतिसमवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः
 पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न त्वाप एव केवलाः
 सोमादिकार्यमारभन्ते । न चापोऽत्रिवृत्तताः सन्तीति ।
 त्रिवृत्ततत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा
 आपोऽयमग्निरित्यन्यतमवाहुत्यनिमित्तः । तस्मात्समुदिता-

आ० त्वपा प्राधान्यविवक्षयैव निर्देश ॥ तासामेव केवलानां कार्यारम्भ-
 कत्वविवक्षा किं न स्यात्तत्राह । न त्विति ॥ भूतान्तरासहकृतानां
 केवलानामपामारम्भकत्वे यदारब्धं कार्यं न तद्भोगायतनं तस्य
 जलबुद्बुदवदत्यन्तचञ्चलत्वादित्यर्थः ॥ केवलानामप्यक्षमुपेत्योक्तमि-
 दानीं तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥ इतिशब्दस्तासां त्रिवृतं ।
 त्रिवृतमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः ॥ सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे
 कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युज्यतेत्याशङ्क्याह । त्रिवृत्कृतत्वेऽपीति ॥
 अपा प्राधान्यविवक्षया प्रप्रतिवचनयोरप्यशब्द इत्युपसंहरति ।
 तस्मादिति ॥ केवलानामपामसत्त्वादिति यावत् ॥ कथमारम्भकेषु
 भूतेष्वपा वाहुत्यमवगतमित्याशङ्क्य कार्यद्वारा तदधिगतिरि-

उ० इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति स उल्वावृतो गर्भो दश वा मासान्तः
शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥

भा० वष्टतानि बाहुल्यात्कर्मसमवाचीनि सोमादिकार्यार-
म्भकाण्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमदृष्टान्न-
रेतोदेहेषु । वज्रद्रवञ्च शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्या-
माहुतौ ऊतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ॥ ८ ॥

इति त्वेवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यन्तु द्युलोकादिमां
प्रत्यावृतयोराहुत्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य
लोकं प्रत्युत्पाद्यी भवतीति वाजसनेयक उक्तं तन्प्रासङ्गि-
कमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्ने उक्तं वेत्येव यदितोऽधि
प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमुपक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः

आ० त्याह । दृश्यते चेति ॥ सोमादीनामबाहुल्येऽपि कथं पार्थिवश-
रीरस्य तद्बाहुल्यमित्याशङ्क्याह । वज्रद्रवञ्चेति ॥ पञ्चमप्रश्ननिर्ण-
यमुपसंहर्तुं पातनिकां करोति । तत्रेति ॥ योषाम्नाविति
यावत् ॥ गर्भीभूताः पुरुषवचसो भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥

उक्तार्थे वाक्यं योजयति । इति त्विति ॥ अपा गर्भीभावोक्ति-
मात्रेण पुरुषवचस्वस्य निर्णीतत्वादलमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य तस्य
तात्पर्यमाह । यत्त्विति ॥ बाहुल्योः सम्बन्धोति शेषः । प्रासङ्गिकं
गर्भीभावोक्तिप्रसङ्गादागतमिति यावत् ॥ इहेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः ॥
प्रासङ्गिकीं सङ्गतिं त्यक्त्वा साक्षादेव पूर्वोत्तरग्रन्थयोरस्ति सङ्ग-
तिरिति तात्पर्यान्तरमाह । इह चेति ॥ प्रजानामूर्द्धगमनमु-
त्तरत्र निरूपयिष्यते । तादर्थ्येन तासामुत्पत्तिरादावुच्यत इत्यर्थः ॥

उ० स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्ट-

भा० परिणामविशेषः । आहुतिकर्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्दवा-
च्यानां उत्त्वावृत उत्त्वेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश
वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन
न्यूनेनातिरिक्तेनानन्तरं जायते ॥

उत्त्वावृत इत्यादिवैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्ट हि
मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य
गर्भस्थोत्त्वाऽशुचिपूयावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिवीजस्य
मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्ति-
बलवीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं । ततो योनिद्वारेण पीड-

ष्ठा० द्विविधा सङ्गतिमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति । स गर्भ इति ॥
सोमवृष्ट्यग्नरेतांस्यपेक्ष्य पञ्चमत्व गर्भाख्यस्य परिणामस्य द्रष्टव्यं ।
अथा प्रकृतत्वद्योतनार्थमाहुतीत्यादि विशेषणद्वयं । अथवा पूर्वा-
क्तात्कालान्युनाधिकेन वा कालेन यावता जन्तु समग्राङ्गो जायते
तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति सम्बन्धः । अनन्तरं योनितो निर्ग-
मनकारणीभूतकर्माभिव्यक्तेरिति शेषः ॥

उत्त्वावृतत्व कुक्षौ चिरं शयनं योनितो निस्सरणमित्येतद-
शेषमिति प्रसिद्धं किमिति श्रुत्या व्यपदिश्यते तत्राह । उत्त्वावृत
इत्यादीति ॥ वैराग्यार्थत्वमस्य स्फुटयति । कष्ट हीति ॥ श्लेष्मा-
दीत्यादिशब्देनाद्वक्पूयस्त्रायुमज्जादीनि गृह्यन्ते । तदनुलिप्तस्येति
तच्छब्दे मूत्रपुरीषादिविषयः । शक्तिर्वृद्धिसामर्थ्यं । बलं देह-
सामर्थ्यं । तेजः शरीरगता कान्तिः । प्रज्ञा चेतना जीवनधर्मः ।
चेष्टा प्राणधर्मः । ता निरुद्धा यस्य तस्येति विग्रहः ॥ मातुरु-
दरे शयानस्य कष्टत्वेऽपि तदुदराद्योनिद्वारा निःसरणं सुख-
करमिति चेन्नेत्याह । तत इति ॥ तद्ग्राहत्वप्रकारमेवाभिनयति ।

उ० मितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः
सम्भूतो भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० मानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति ।
मुहूर्त्तमप्यसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयि-
त्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्तवद्गमनागम-
नाय कर्म कुर्वन् कुलालचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणाय
यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं
प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि
चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि ज्ञाने बाधितस्तमेनं मृत-
मितोऽस्माद्भ्रामादग्नयेऽग्न्यर्थमृत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्य-
कर्मणे । यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धा-
द्याहुतिक्रमेण । यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो

आ० मुहूर्त्तमपीति ॥ यन्मातुरन्तः शयनं मुहूर्त्तमपि दुःसहं
तत्कारणं दीर्घकालं शयितुं शक्य । कथञ्च दश वा नव वा
मासानन्तः शयित्वा पुनर्यौनिद्वारा दुष्करं निस्सरणं दुःसहं
स्यादिति वैराग्यं ग्राहयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ जातस्य पुन-
रनर्थो नास्तीत्याशङ्क्याह । स एवमिति ॥ यावदायुषमित्ये-
तद्व्याचष्टे । पुनरिति ॥ घटीयन्तवदृद्धं गमनार्थं वा निषिद्धं
कर्म यौनःपुन्येनाचरन् यावत्कर्मणार्जितमायुस्तावदस्मिन्देहे
जीवति ततो म्रियते । तथा च जातस्य मृत्युप्रोक्तान्नास्ति
सम्यग्ज्ञानं विना स्वस्तिप्राप्तिरित्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि मृतस्य
कृतकृत्यतेत्याशङ्क्याह । तमेवमिति ॥ सर्वस्य तर्हि मृतस्य
पारलौकिकत्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । यदीति ॥ तदा परलोकं

तद्य इत्थं विदुः

भा० भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेवयोनिमग्निमापाद-
यन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेत्येव च दितोऽधि प्रजाः प्रयन्तोत्ययं प्रश्नः प्रत्युपस्थितोऽ-
पाकर्त्तव्यतया । तत्र लोकं प्रत्युत्थितानामधिकृतानां गृह-
मेधिनां य इत्थमेवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनं द्युलोकाद्य-
ग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पञ्चाग्न्यात्मान
इत्येवं विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यते इत्थं विदुरिति । गृहस्था
एव उच्यन्ते नान्य इति । गृहस्थानां ये त्वनित्यं विदुः
केवलेष्टापूर्त्तदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्रं गच्छन्तीति
वक्ष्यति । ये चारण्योपलक्षिता वैखानसाः परिव्राजकाश्च
अद्धातप इत्युपासते तेषाञ्चेत्यविद्भिः सहार्चिरादिना

आ० प्रति कर्मणा निर्दिष्टमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । युक्तञ्च तन्मृतस्या-
ग्न्यर्थं नयनमित्याह । यत इति ॥ ६ ॥

स उचवावृत इत्यादिनोक्तमनुवदति । वेत्येति ॥ प्रत्युपस्थितः
प्रजोत्पत्तिदर्शनेन प्रसङ्गत इति यावत् । तद्य इत्थं विदुरित्येत-
द्याचष्टे । तत्रेत्यादिना ॥ सप्तम्यर्थमेव स्फुटयति । लोकमिति ॥
निर्द्धारणार्था षष्ठी ॥ वेदनप्रकारमनुवदति । द्युलोकादीति ॥
तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ साधारणोक्तेर्विशेषे
सङ्कोचो हेतु विना न सिध्यतीति शङ्कते । कथमिति ॥ पारिशेष्यं
सङ्कोचकमिति परिहरति । गृहस्थानामिति ॥ षष्ठी निर्द्धारणे ।
अतश्च । केवलकर्मिणो गृहस्था न विदुरिति ग्रहणमर्हन्तीति
शेषः ॥ पारिव्राजका वानप्रस्थाश्च गृह्यन्तामिति चेन्नैत्याह ।
ये चेति ॥ कोषा तर्हि ग्रहणमत आह । पारिशेष्यादिति ॥
गृहस्थ एव । हेत्वन्तरमाह । अग्निहोत्रेति ॥ तदाज्यपूर्व्व-
परिणामात्मकं जगदत्र पञ्चधा प्रविभज्यामित्वेन दर्शनमुत्तर-

भा० गमनं वक्ष्यति । पारिशेष्यात् अग्निहोत्राहुतिसम्बन्धाच्च
गृहस्था एव गृह्यन्त इत्यं विदुरिति ॥

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्यारण्यश्रुत्या
चानुपलक्षिताश्च विद्यन्ते कथं पारिशेष्यसिद्धिः । नैष दोषः ।
पुराणस्मृतिप्रामाण्यात् । ऊर्द्धरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामु-
त्तरेणार्यम्णः पन्थाः प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह
गमिष्यन्ति । उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न
विशेषनिर्देशार्हाः । ननूर्द्धरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
कारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादित्यते इत्यं वित्त्वमनर्थकं प्राप्तं ॥

आ० मार्गप्राप्तिसाधनं चेद्यते । अतो विद्यायास्तत्सम्बन्धाद्गृहस्थाना-
मपि तत्सम्बन्धस्य प्राप्तत्वात् तेषामेवेह ग्रहणमुचितमित्यर्थः ॥

पारिशेष्यमाक्षिपति । नन्विति ॥ ग्रामे सपत्नीको वासः ।
न च ब्रह्मचारिणा पत्नीसम्बन्धः । तत्र ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो
गृहीताः । गुरुकुलवासित्वाच्च नारण्यश्रुतयोपलक्षिताः । ततस्तेषा-
मिह ग्रहणसम्भवान्न पारिशेष्यमित्यर्थः ॥ किं नैष्ठिकब्रह्मचारि-
णोऽत्रेत्यं विदुरिति गृह्येत् किं वोपकुर्वाणा इति विकल्पार्थं
दूषयति । नैष दोष इति ॥ अष्टाशीति सहस्राणि यतीनामूर्द्ध-
रेतसा । स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनामित्यादिपुराण-
स्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्द्धरेतसामा-
दित्यसम्बन्धेनोत्तरायणेनोपलक्षितो देवयानाख्यो मार्गो यावता
प्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सहस्राखण्डितब्रह्मचर्येणैवा-
र्चिरादिगतिलाभान्न पञ्चाग्नित्वेन प्रयोजनमिति पारिशेष्य-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । उपकुर्वाणकास्त्विति ॥ ते
हि स्वाध्यायग्रहणार्थास्तस्मिन् गृहीते स्वेच्छावशादाश्रमान्तर
गृह्यन्तस्तत्फलेनैव फलवन्तो भवन्तीति न गृहस्थादिभ्यो विभ-
ज्येत्यं विदुरिति निर्देशमर्हन्तीत्यर्थः । किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचा-
रिणामुत्तरमार्गप्राप्तिसम्भवादनर्थकं इत्यं वित्त्वं प्राप्तमिति श्रुति
विरोधात् । द्वितीये तु पारिशेष्यसिद्धितादवस्थमिति शङ्कार्थः ॥

भा० न गृहस्थान् प्रत्यर्थवत्त्वात् । ये गृहस्था अनित्यं विदु-
स्तेषां स्वभावतो दक्षिणे धूमादिः पन्थाः प्रसिद्धस्तेषां ये
इत्यं विदुः सगुणं वाऽन्यद्ब्रह्म विदुः । अथ यदु चैवास्मिन् श्रव्यं
कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवेति लिङ्गादुत्तरेण ते गच्छन्ति ।
ननूर्द्धरेतसां गृहस्थानाञ्च समाने आश्रमिन्ने जर्द्धरे-
तसामेवोत्तरेण पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तं ।
अग्निहोत्रादिवैदिककर्मवाङ्मले च सति नैष दोषः ।
अपूता हि ते ॥ शत्रुमित्रसंयोगनिमित्तौ हि तेषां

आ० किमित्यं वित्त्वं नैष्ठिकान् प्रत्यनर्थकमित्युच्यते किं वा सर्वानेव
प्रतीति विक्लप्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । न गृहस्थानिति ॥
तान् प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्यं वित्त्वस्य विभज्य समर्थयते । ये गृहस्था
इति ॥ स्वभावतस्तदनुष्ठितेष्टापूर्त्तवत्त्वादित्यर्थः । तेषामेव
गृहस्थाना मध्ये ये केचिदुक्तेन प्रकारेणेत्यं पञ्चाग्निदर्शनं विदुर-
भिभ्योऽन्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देवयानोत्तरेण पथा गच्छन्ती-
ति सम्बन्धः । न केवलं गृहस्थाना पञ्चाग्निवित्त्वमेव किन्तु सगुण-
ब्रह्मवित्त्वमपि तेषामस्तीति प्रमाणमाह । अथेति ॥ अन्त्येष्टि-
करणाकरणयोरविशेषेण ब्रह्मविदामर्चिरादिगतिश्रवणादस्ति
गृहस्थानामपि ब्रह्मवित्त्वमिति गम्यते । पारिव्राजकादिष्वन्त्ये-
ष्ट्यन्तम्भवेन विद्यास्तुतेरपि दुर्वचनत्वादित्यर्थः ॥ विहितत्वावि-
शेषादाश्रमाणां तुल्यत्वमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ साम्यमुक्त्वा
गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति । अग्निहोत्रादीति ॥ वैदिकानि
कर्माणि भूयांसि सन्ति । तेषाञ्च वाङ्मले सत्यविदुषामूर्द्धरेत-
सामेव देवयानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्ययुक्तं । साधन-
भूयस्त्वे फलभूयस्त्वन्यायविरोधादित्यर्थः ॥ आश्रमिन्नाविशेषे
ऽपि धर्मविशेषादिशुद्धितारतम्यसम्भवान्नैकरूप्यमिति परि-
हरति । नैष दोष इति ॥

भा० रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ ।
 हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादि च वक्त्रशुद्धिकारणमप्यपरि-
 चार्यं तेषां । अतोऽपूताः । अपूतत्वान्नोत्तरेण पथा
 गमनं । हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्च ।
 शुद्धात्मनो हीतरे शत्रुमित्ररागद्वेषादिपरिहाराच्च
 विरजसस्तेषां युक्त उत्तरः पन्थाः । तथाच पौराणिकाः ।
 ये प्रजामीषिरेऽधीरास्ते श्मशानानि भेजिरे । ये प्रजां
 नेषिरे धीरास्तेऽमृतत्वं हि भेजिर इत्याहुः । इत्थं-
 विदां गृहस्थानामरण्यवासिनाञ्च समानमार्गत्वेऽमृतत्वे
 फले च सत्यरण्यवासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तं । तथाच
 अतिविरोधः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविदांसस्तपस्विन
 इति । स एनमविदितो न भुनक्तीति च विरुद्धं । न ।
 आभूतसंज्ञवस्थानस्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

आ० कथं गृहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्मवता विद्याहीनानांम-
 प्यपूतत्वं तत्राह । शत्रुमित्रेति ॥ अब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेन
 परिगृहीतादि गृह्यते । अशुद्धिबाहुल्यकारणमतःशब्दार्थः ।
 तुल्यमूर्द्धरेतसामप्यशुद्धिहेतुबाहुल्यादपूतत्वमित्याशङ्काह । हि-
 सेति ॥ ऊर्द्धरेतसां पूतत्वे सिद्धे फलितमाह । तेषामिति ॥
 ऊर्द्धरेतसां देवयाने पथ्यनुप्रवेशे प्रमाणमाह । तथा चेति ॥
 पौराणिका आहुतिरिति सम्बन्धः । आश्रमधर्ममात्रमार्गद्वारेणा-
 मृतत्वमूर्द्धरेतसामुक्तमाक्षिपति । इत्थं विदामिति ॥ तेषां विद्या-
 नर्थक्यमिष्टमेवेत्याशङ्काह । तथा चेति ॥ स परमात्मा स्वयम-
 ज्ञातः सन्नेनमधिकांश्चिन्मपवर्गप्रदानेन न पालयतीति च वाक्यं
 विद्यामन्तरेणामृतत्व ब्रुवतो विरुद्धमित्यर्थः ॥ ऊर्द्धरेतसाममृत-
 त्वस्यापेक्षितत्वात्तत्र विद्यानर्थक्यमेवेति परिहरति । नाभूतेति ॥

भा० तत्रैवोक्तं पौराणिकैः । आभूतसप्तवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति । यच्चात्यन्तिकममृतत्वं तदपेक्षया न तत्र दक्षिणा यन्ति स एनमविदितो न भुनक्तीत्याद्याः श्रुतय इत्यतो न विरोधः । न च पुनरावर्तन्त इतीमं मानवमावर्तं न वर्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । न । इमं मानवमिति विशेषणान्तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति च । यदि ह्येकान्तेनैव नावर्त्तेरन्निमं मानवमिहेति च विशेषणमनर्थकं स्यात् । इममिहेत्याकृतिमात्रमुच्यते इति चेत् । न । अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादावृत्तिकल्पनोऽनर्थिका । अत इममिहेति च विशेषणार्थवत्त्वाय अन्यत्रावृत्तिः कल्पनीया । न च सदेकमेवाद्वितीयमित्येवं प्रत्ययवतां मूर्द्धन्यां नाद्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनं ॥

आ० आपेक्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाणमाह । तत्रैवेति ॥ यत्र प्रजाः कामयमाना मुक्तिभाजो न भवन्तीत्युक्तं तत्रैव तत्प्रतिधाविति यावत् ॥ कथं तर्हि यथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥ आदिशब्दस्त्वमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिश्रुतिसङ्ग्राहार्थः ॥ आपेक्षिकामृतत्वे श्रुतिविरोधो न शक्यते परिहर्तुमिति शङ्कते । न चेति ॥ आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसङ्ग्राहार्थः ॥ इममिहेति विशेषणावच्छम्भेन निराचष्टे ॥ नेत्यादिना ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति । यदीति ॥ सर्वकल्पेषु श्रुतेरेतादृशत्वादिसमिहेति पदद्वयसामान्येन सर्वकल्पविषये विशेषणानर्थक्यं दुर्वारमित्युत्तरमाह । नानावृत्तीति ॥ विधान्तरेण विशेषणार्थसम्भवे फलितमाह । अत इति ॥ यस्मिन् कल्पे ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तस्मात्कल्पान्तरमन्यत्रेत्युक्तं । ऊर्ध्वरेतसामाश्रमधर्ममात्रनिष्ठा नाममृतत्वमपेक्षिकमुपक्षिप्तं । सम्यति तेषामेव साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वानामात्यन्तिकममृतत्वं गविनिरपेक्षं सिध्यतीत्याह । न चेति ॥

भा० ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवलीयन्त इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । न तस्माज्जीवादुच्चिक्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति सद्यैव गच्छन्तीत्ययमर्थः कल्प्यत इति चेत् । न । अत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणानर्थक्यात् । सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् । तस्मादुत्क्रामन्तीत्यनाशङ्क्यैषा । यदापि मोक्षस्य संसारगत्यैवैलक्षण्याप्राणानां जीवेन सहागमनमाशङ्क्य तस्मान्नोत्क्रामन्तीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समवलीयत इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरुपपद्यते ॥ जीवत्वं वा । सर्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात् प्राण सम्बन्धमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिङ्गवज्जीवत्वं भेदकारणमिति ॥

आ० तेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्यन्तिकममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणमाह । ब्रह्मैवेति ॥ न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति माध्यन्दिनश्रुतिमनुसृत्य न तस्येत्यादिका नवश्रुतिरपि नेतव्येति शङ्कते । न तस्मादिति ॥ वाक्यशेषविरोधान्नैवमिति दूषयति । नात्रेति ॥ श्रुत्यन्तरालोचनायामपि न स्वयूष्यकल्पनेत्याह । सर्वे प्राणा इति ॥ प्राणैः सह जीवस्येति शेषः । संसारदशाया प्राणैः सह विज्ञानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह गमनमित्याशङ्काया न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशङ्काह । यदापीति ॥ भवतु प्राणानामत्रैव समवल्लयस्तथापि जीवस्य गमनायत्तममृतत्वमित्याशङ्काह । न चेति ॥ कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमसृजतेति श्रुतेरिति शेषः ॥ किञ्च प्राणैर्वियुक्तस्य चिदात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोपाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादित्याह । जीवत्व वेति ॥

भा० अतस्तद्वियोगे जीवत्वं गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुं । श्रुत-
यश्चेत्प्रमाणं । न च सतोऽणुरवयवः स्फुटितो जीवाख्यः सद्रूप
क्विट्रीकुर्वन् गच्छतीति शक्यं कल्पयितुं । तस्मात्तयोर्द्ध-
मायन्नमृतत्वमेतीति सगुणब्रह्मोपासकस्य प्राणैः सह नाड्या
गमनं सापेक्षमेव चामृतत्वं । न माक्षान्मोक्ष इति गम्यते ।
तदपराजितापूस्तदैरं मदीयं सर इत्याद्युक्त्वा तेषामेवैष
ब्रह्मलोक इति विशेषणात् । अतः पञ्चाग्निविदो गृहस्था
ये चेमेऽरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्म-
चारिभिः श्रद्धातप इत्येवमाद्युपासते । श्रद्धधानास्तप-
स्विनश्चेत्यर्थः । उपासनशब्दतात्पर्यार्थः । इष्टापूतदत्त-

आ० उक्तमर्थं समर्थयते । सर्वगतत्वादिति ॥ चिदात्मा हि कल्प
नायामधिष्ठाने सति ह्यतो निर्भागं सर्वस्यात्मा । तस्मादग्नेर्विष्णु-
लिङ्गवज्जीवत्वाख्यभेदसम्पादन तस्य प्राणशब्दमात्रमेवेति वैदि-
कानां प्रसिद्धं । तथा च प्राणवियोगे चिदात्मनो जीवत्वं गतिर्वा
न शक्यते कल्पयितुं । तस्मात्पूर्वत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनां प्रमा-
णत्वादित्यर्थः । सदात्मनः सर्वगतस्य जीवाख्यभेदकरणं न
प्राणोपाधिद्वतः । किन्तु स्वत एव तस्याशो जीवस्तथा चाग्निवि-
ष्णुलिङ्गवत्तस्य गत्यर्थत्वेऽप्यपत्तेरित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ निष्कलं
निष्क्रियं शान्तमित्यादिश्रुतेरिति शेषः । प्रकरणार्थमुपसहरति ।
तस्मादिति ॥ निर्गुणब्रह्मविदामात्यन्तिकामृतत्वस्य गमनादि-
निरपेक्षत्वादिति यावत् ॥

सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षममृतत्वमित्यत्र विशेषणश्रुति-
मनुकूलयति । तदपराजितेति ॥ आदिपदेन तदश्वत्थं सोम-
सवनं इत्यादि गृह्यते । तेषामेव ब्रह्मविदामेष पूर्वोक्तविशेषण
गुणो ब्रह्मणः सत्याख्यस्य लोको नान्येषामकृतात्मनामिति विशे-
षदर्शनादमृतत्वं तेषां तल्लोकनिवासिभिः समं सापेक्षमेवेति
निर्द्धारितमित्यर्थः । ऊर्द्धरेतसामाश्रममात्रनिष्ठानामपि ब्रह्म-

उ० ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभि-
सम्भवत्यर्चिषोऽहरद्वा आपूर्य्यमाण पक्षमापूर्य्य-
माणपक्षाद्यान् षडुदङ्गेति मासाऽस्तान् ॥ १ ॥
मासेभ्यः सम्बत्सरः सम्बत्सरादादित्यमादि-

भा० मित्युपासत इति यद्वत् ॥ श्रुत्यन्तराद्ये च सत्यं ब्रह्म हिर-
ण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानीनीन्देवता-
मभिसंविशन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

समानमन्यच्च चतुर्थगतिव्याख्यानेन । एष देवयानः
पन्था व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाण्डाद्वहिः । यद-
न्तरा पितरं मातरञ्चेति मन्त्रवर्णात् । अथेत्यर्थान्तर-

व्या० लोको लभ्यते । गृहस्थानां पुनर्विदुषामेवेत्युपपाद्य प्रकृतिश्रुति-
व्याख्यानमनुवर्त्तयति । अत इति ॥ पूर्वोक्तपारिशेष्यादिति
यावत् । पारिव्राजकाश्चेत्यमुख्य सन्न्यासिन स्त्रिदण्डिनो गृह्यन्ते
मुख्यसन्न्यासिनां ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति पृथक्कृतत्वात् । अद्धा
सत्यमुपासत इति श्रुत्यन्तरं । पञ्चान्निविदो गृहस्थाः स्वाश्रममा-
त्रप्रवणादृद्धरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभये सर्वशब्देनोच्यन्ते ॥

चतुर्थे यदुपकोशलविद्याया गतिं व्याख्यानमतिवृत्तं तेन समान
मर्चिषोऽहरित्यादि वाक्यव्याख्यानं । तथाच तत्र पृथक्कर्त्तव्यमि-
त्याह । समानमिति ॥ समानमित्युत्तरमार्गव्याख्यानमुपसंहर-
ति । एष इति ॥ देवयानेन यथा वहिरण्डाद्व्यवस्थितं ब्रह्म
गन्तव्यमित्येके तान्प्रत्याह । नाण्डादिति ॥ तत्र हेतुमाह । यदन्त-
रेति ॥ पितरं द्युलोकं मातरश्च पृथिवीं मध्ये द्वे स्तौ अष्टाण्य
ताभ्यामिदं विश्वं कर्म ज्ञानाधिकृतं गच्छति । नचाण्डाद्वहिरस्ति
गतिद्वयमित्यर्थः । वेत्य यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रश्नस्य प्रति-
वचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं । सम्प्रति पित्रयाणोपदेशेना-

उ० त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरषो मानवः
 स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति
 ॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते
 ते धूममभि सम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेर-
 परपक्षमपरपक्षाद्यान् षडक्षिणेति मासाऽस्तान्नैते

भा० प्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । ग्राम इति गृहस्थाना-
 नामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थः ।

यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो
 व्यावृत्त्यर्थं तदत् । दृष्टापूर्ते दृष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म ।
 पूर्तं वापीकूपतडागारामादिकरण । दत्तं च वह्निर्वेदि
 यथा शक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तः । इत्येवंविध परिचरण-
 परिव्राणाद्युपासते इति शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते
 दर्शनवर्जितत्वाद्भूम धूमाभिमानिनीं देवतामाभिमुख्येन
 सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रि-
 देवतां रात्रेरपरपक्षदेवतां एवमेव कृष्णपक्षाभिमानि-
 नीमपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति

आ० ऽपि ग्रामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्काह । ग्राम इतीति ॥ सप-
 तीको हि वासो ग्राम इत्युच्यते । न च सपतीकत्वमूर्द्धरेतसा युक्तं
 तथाच गृहस्थानामेव ग्रामविशेषणमसाधारणं न च तदर्थकमूर्द्ध-
 रेतेभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति ।

यथेति ॥ वेद्यन्तर्भाव्यासेधाद्वह्निर्वेदीति विशेषणमादौ
 दत्तमिति प्रतीकोपादानं पुनर्याख्याऽस्यानुवाद इत्यपुनरुक्तिः ।
 इतिशब्दार्थमाह । इत्येवविधमिति ॥ परिचरणं गुर्वादिशु

उ० सम्वत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृ-
लोकां पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष
सोमो राजा तद्देवानामनुं तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

भा० सविता । तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानि-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदे-
वता इति मासानिति वज्रवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः
प्रकृताः सम्वत्सरं सम्वत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नु-
वन्ति । कुतः पुनः सम्वत्सरप्राप्तिप्रसङ्गे यतः प्रतिषिध्यते ।
अस्ति हि सम्वत्सरस्य प्रसङ्गोह्येकस्यावयवभूते दक्षि-
णोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्यो
ऽवयविनः सम्वत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयव-
भूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः
सम्वत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तप्राप्तिं प्रतिषिध्यते
नैते सम्वत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं

आ० श्रूषा परित्राणं रक्षणं । आदिपदं नित्यस्वाध्यायादिसङ्गृहार्थं ।
उपासते तात्पर्येणानुतिष्ठन्तीति यावत् । कथमिति शब्दस्य
यथोक्तार्थत्वमिति हस्तीपाध्यायः कथयतीति वत्प्रकृतमात्रगामि-
त्वादित्याशङ्क्याह । शब्दस्येति ॥ देवयानाधिकृतेभ्यः सकाशात्
पितृयाणाधिकृतेषु विशेषान्तरमाह । नैत इति ॥ अप्राप्तप्रति-
षधो ऽयमिति शङ्कते । कुत इति ॥

प्राप्तिं दर्शयन्नुत्तरमाह । अस्ति हीति ॥ पूर्ववद्यथापूर्वं देव-
यानेन पथा ऽवयवेभ्योऽवयविनः सम्वत्सरस्य प्राप्तिस्तथेति यावत् ।
अन्नशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति । नन्विति ॥ औप-

भा० पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसं । कोऽमौ यस्तैः प्राप्यते
चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष
दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते
कवलोल्लेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
भवन्ति । ते स्तोपशुभ्रत्यादिवत् । दृष्टञ्चान्नशब्द उप-
करणेषु स्त्रियोऽन्न पशवोऽन्न विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि ॥

न च तेषां स्थादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो
नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्यापि सन्तः सुखिनो
देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्र-
मण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो
द्युलोकाग्नौ ऊताः सोमो राजा सम्भवतीति । ता आपः
कर्मासमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्र-
त्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका दृष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।

आ० चारिकमर्थं गृहीत्वा परिहरति । नैष दोष इति ॥ वृद्धप्रयोगमन्त-
रेण कथमुपकरणविषयोऽन्नशब्दो व्याख्यायते तत्राह । दृष्टञ्चेति ॥

भवतु कर्मिणा देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथापि स्वयमुपभोगा-
भावादनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ अन्योपभो-
ग्यानामपि स्वयंभोगमत्त तस्मादित्युच्यते । तथापि तेषां मृताना-
मशरीरिणा कथं मुखोपभोगः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । शरीर-
ञ्चेति ॥ कथमपा चन्द्रलोके तद्देहारम्भकत्वं तदाह । तदुक्तमिति ॥
अथापा सोमत्वमेवान्नत्वंप्रतीयते नतु कर्मिदेहारम्भकत्वमित्या-

उ० तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथेतमध्वानं पुन-
निवर्तते

भा० अन्यायाच्च शरीराज्जतावग्नौ ज्ञतायामग्निना दह्यमाने
शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोद्धं यजमानमावेक्ष्य चन्द्र-
मण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानीया वाह्यशरीरारम्भिका
भवन्ति । तदारब्धेन च शरीरेणेष्टादिफलमुपभुञ्जाना
आसते यावत्तद्रूपभोगनिमित्तस्य चयः कर्मणः । सम्पतन्ति
येनेति सम्पातः कर्मणः चयो यावत्सम्पातं यावत्कर्मणः
चय इत्यर्थः । तावत्तस्मिंश्चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽन-
न्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं । पुनर्निवर्तन्त इति
प्रयोगात्पूर्वमयसकृच्चन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चासन्निति
गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मापचित्य चन्द्रं
गच्छन्ति । तत्स्थले चावर्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न

ष्या० शङ्काह । ता आप इति ॥ कर्मक्षमवायिनीनामपां कर्मापूर्व-
द्वारा यजमानदेहे प्रतिष्ठानां कथं द्युलोकप्रवेशादि सम्भवती-
त्याशङ्काह । अन्यायाच्चेति ॥ अङ्गिरारव्यस्य शरीरस्य भोगाय-
तनत्वं दर्शयति । तदारब्धेनेति ॥

तदेवानामन्नमित्यादि व्याख्याय तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे ।
यावदिति ॥ चन्द्रलोकैस्तच्छब्दार्थः । यावत्सम्पातमुषित्वेति श्रूयते ।
कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राह । सम्पतन्तीति ॥ पुनः शब्दप्रयो-
गस्य तात्पर्यमाह । पुनरिति ॥ अथेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ तच्छब्दपरान्तरं हेतुं स्पष्टयति । स्थितीति ॥ यथा
दीपस्य स्नेहक्षये स्थितिनिमित्ताभावादस्थितिस्तथा चन्द्रलोके
स्थितिनिमित्तस्थेष्टादेर्भोगिन क्षयात्तत्र स्थित्यसम्भवादवृत्तिरे-
वेत्यर्थः । तस्मिन्यावत् सम्पातमुषित्वेत्यत्र विचारयति । किन्-

भा० लभ्यते । स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् । स्नेहक्षयादिव प्रदी-
पस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमारूढस्य सर्वस्य
क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति । किन्ततः ॥

यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्यैव मोक्षः प्राप्नो-
तीति । तिष्ठतु तावत्तत्रैव मोक्षः स्थानवेति । तत आगत-
स्नेह शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेणेत्यादि-
स्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्त्तदक्षयतिरेकेणापि
मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि
सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः । अतः

आ० चेति ॥ तस्य चन्द्रमण्डलप्रापकस्यातिरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मणः
क्षये सतीति यावत् । सावशेषोद्भूतात्कर्मणः सकाशादतिरि-
क्तेन केनचित्कर्मणा सहितः सन्नित्यर्थः ॥ पक्षद्वयेऽपि फलं
पृच्छति । किन्तत इति ॥

तत्राद्य पक्षं पूर्वपक्षिमुखेन प्रतिचिच्छिषुस्तत्फलमाह । यदीति ॥
तत्रैव दूषणान्तरमाह । तिष्ठत्विति ॥ चन्द्रमण्डलं सप्तम्यर्थः ।
तच्चन्द्रमण्डलादित्येतत् । इहेत्येतल्लोकोक्तिः । आदिपदं शुभा-
शुभकर्मानुसारिसर्वव्यापारसग्रहार्थः । न केवलं सर्वकर्म-
क्षयपक्षे मुक्तिरेव विरुध्यते किन्तु स्मृतिश्चेत्याह । तत इति ॥
चन्द्रलोके भोक्तव्यस्य कर्मणो भोगेन क्षयादूर्ध्वं शेषेणानुपभुक्तेन
कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन्त इत्याद्या स्मृति सर्वकर्मक्षयपक्षे विरु-
ध्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षिणा ऽन्यथावादिना प्रति-
क्षिप्ते सावशेषपक्षमुत्तरवादी प्रतिपद्यते । नन्विति ॥ तान्यपि
चन्द्रमण्डले भुक्तान्येवेति नावशेषोऽस्तीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ न
हि सर्वकर्मवशाच्चन्द्रमण्डलप्राप्तिरिति भावः । तर्हि चन्द्रमण्डले
कर्मफलोपभोगाभावादनं तदारोहेणेत्याशङ्क्याह । यन्निमित्त-
मिति ॥ अविरोधश्चन्द्रमण्डले भोगस्य शेषकर्मसद्भावस्य चेति
शेषः ॥ यत्तु ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोध इति तत्राह ।

भा० चीणानि तानि । यन्निमित्तं चन्द्रमण्डलमारुहस्तान्येव
चीणानीत्यविरोधः । शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मात्मसामान्याद-
विरुद्धः ॥

अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरु-
द्धानेकयोऽन्युपभोगफलानाञ्च कर्मात्मैकैकस्य जन्तोरा-
रम्भकत्वसम्भवात् । न चैकस्मिन्नन्मनि सर्वकर्माणां चय
उपपद्यते । ब्रह्महत्यादेश्यैकैकस्य कर्माणोऽनेकजन्मारम्भक-
त्वस्मरणात् । स्यावरादिप्राप्तानाञ्चात्यन्तमूढानामुत्कर्ष-
हेतोः कर्मण आरम्भकत्वासम्भवात् । गर्भभूतानाञ्च
संसमानानां कर्मात्मसम्भवे संसारानुपपत्तिः । तस्मान्नैकस्मि-

आ० शेषशब्दश्चेति ॥ निःशेषेष्वपि भुक्तेषु कर्मस्वभुक्तकर्मसु शेष-
शब्दो न विरुध्यतेऽभुक्तानां कर्मणा कर्मात्मस्य तुल्यत्वान्नात्र
सावशेषपक्षे स्मृतिविरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥

यच्चन्द्रमण्डलस्यस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राह । अत एवेति ॥
शेषकर्मसद्भावादेवेति यावत् । इतश्च कर्मशेषसिद्धिरित्याह ।
विरुद्धेति ॥ आरम्भकत्वसम्भवादेकजात्युपभोग्यकर्मक्षयेऽपि
कर्मशेषः सम्भवतीति ॥ अथैकस्मिन्नन्मनि सर्वाणि क्षीयन्ते
कर्माश्रयस्यैकभविक्त्वादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ एकभविक्त्वा-
यस्योपरिष्ठान्निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ इतश्च शेषकर्म-
सिद्धिरित्याह । ब्रह्महत्यादेश्येति ॥ अस्मदकरखरोष्ट्राणामित्यादि-
स्मरणं घृतभाण्डेहशेषवत् भुक्तस्यैव कर्मणः शेषात्युनरावृत्ति-
र्भविष्यतीत्यत आह । स्यावरादीति ॥ शेषकर्मसिद्धौ हेत्वन्तर-
माह । गर्भभूतानामिति ॥ कर्मशेषसद्भावनुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ एकस्यापि कर्मणोऽनेकजन्महेतुत्वं तच्छब्दार्थः । मता-
न्तरमुत्थापयति । यत्त्विति ॥ यावत्प्रवृत्तफलं कर्म न क्षीयते
तावत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धादन्यानि कर्माणि स्वफलं नारभन्ते । मरण-

भा० जन्मनि सर्वेषां कर्मणामुपभोगः । यत्तु कैश्चिदुच्यते
सर्वकर्मोपभोगेन प्रायेण कर्मणाम् जन्मारम्भकत्वं ॥

तत्र कानिचित्कर्माण्यनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानि-
चिज्जन्मान्तरमारभन्त इति नोपपद्यते । मरणस्य सर्वकर्म-
भिव्यञ्जकत्वात् स्वगोचराभिव्यञ्जकप्रदीपवदिति । तदसत् ।
सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । न हि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे
देशकालनिमित्ताविरुद्धत्वात् सर्वात्मनोपमर्दः । कस्यचि-
त्कचिदभिव्यक्तिर्वा सर्वात्मनोपपद्यते । तथा कर्मणामपि
साश्रयाणामुपमर्दो भवेत् । यथा च पूर्वानुभूतमनुव्य-
मयूरमर्कटादिजन्माभिसंस्कृताविरुद्धानेकवासना मर्कटत्व-

आ० काले तु प्रतिबन्धकाभावात्सर्वकर्मोपभोगसङ्घातोपमर्देन तेषामु-
त्तरशरीरारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥

तथापि कथं शेषकर्मसङ्गावासिद्धिरित्यत आह । तत्रेति ॥
अनारब्धकर्मणां सर्वेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वे सतीति यावत् ॥
प्रयाणकाले यानि कर्माण्यभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरा-
रम्भकाणि इतरेषान्तु न शरीरारम्भकत्वमिति दूषयति । तदस-
दिति ॥ मधुब्राह्मणोक्तेन न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वाङ्गीकाराद्देह-
स्यापि तथात्वान्न सर्वात्मनोपमर्दोपपत्तिरित्यर्थः ॥ उक्तमर्थ-
मुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह । न हीति ॥ सर्वं सर्वस्य कारणं
कार्यञ्चेति न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वे स्थिते सति कस्यचित् कचि-
त्सर्वात्मनोपमर्दः । तथाभिव्यक्तिर्वानोपपद्यते । प्रतीयमानोपम-
र्दादेर्देशविशेषादिद्वयतत्वादित्यर्थः ॥ उक्तन्यायं प्रकृते योजयति ।
तथेति ॥ इतच्च कर्मण्येव सम्भवतीति क्रमवत्तायां दृष्टान्तमाह ।
यथा चेति ॥ पूर्वं क्रमेणानुभूतानि यानि मनुष्यादिजन्मानि
तैरभिसंस्कृताः सम्पादिता विरुद्धा या भूयस्यो वासनास्तज्जा-

भा० प्रापकेन कर्माणा मर्कटजन्मान्धमाणेन नोपमृद्यन्ते तथा
कर्माण्यन्यजन्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपमृद्यन्त इति युक्तं ॥

यदि हि सर्व्याः पूर्वजन्मानुभववासना उपमृद्येरन् मर्कट-
टादिजन्मनिमित्तेन कर्माणा मर्कटजन्मान्धमाणे मर्कटस्य
जातमात्रस्य मातुः शाखायाः शाखान्तरगमने मातुरुद-
रमंलग्नत्वादिकौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्यस्तत्वात् ।
न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्येति शक्यं
वक्तुं । तं विद्याकर्माणो ससन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेः ।
तस्मादासनावन्नाशेषकर्मापमर्द्द इति शेषकर्मासम्भवः ।
यत एवं तस्माच्छेषेणोपयुक्तात्कर्मणः संसार उपपद्यत
इति न कश्चिद्विरोधः । कोऽसावध्या यं प्रति निवर्तन्त
इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृ-
लोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चान्द्रमथमिति गमन-

आ० तिविशेषप्रापकेन कर्माणा तस्मिन्नारम्भमाणेन निरुद्ध्यन्त इत्यर्थः ।
दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥

दृष्टान्तं विवृणोति । यदि हीति ॥ व्यवहितवासनोच्छेदेऽपि
नायवहितदेश उच्छिद्यते ॥ तथाचानन्तरजन्मोत्पत्त्यवासनासाम-
र्थ्यान्मर्कटशिरोर्यधोक्तकौशलमविरुद्धमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥
किञ्च पूर्वप्रज्ञा चेत्यविशेषेण पूर्वजन्मार्जितवासना जीवमनु-
गच्छतीति श्रवणादयवहितपूर्वजन्मवासनैव तमन्वेतीति न शक्यं
विशेषतो वक्तुमित्याह । तं विद्येति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टा-
न्तिकं निगमयति । तस्मादिति ॥ शेषकर्मासम्भवात् फलितमाह ।
यत इति ॥ उपयुक्तात्कर्मणः शेषेणेति सम्बन्धः । कश्चिदिति औतो
वा स्मार्त्तो वा यौक्तिको वा लौकिको वेत्यर्थः ॥ एतमेवाध्यानमिति
प्रकृतसम्भानं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसावित्यादिना ॥ यथे-

उ० यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा
मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रोहि

भा० क्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः । किन्तु ह्याकाशाद्वायुमि-
त्यादि कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाश-
प्राप्तेस्तुल्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेष्व ॥

न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनैवंविधमपि निवर्त्तन्ते
पुनर्निवर्त्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमे-
तद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाश तावत्प्रतिपद्यन्ते ।
यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भका आप आसंस्तास्तेषां
तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्मणां च ये विलीयन्ते । घृत-

आ० तमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ किं यथेतमित्येतदेव न सम्भ-
वति ॥ किंवा यथेतमेवेति नियमो नोपपद्यते ॥ तत्राद्य दृषयति ।
नैष दोष इति ॥

द्वितीय प्रत्याह । न चेति ॥ अत्रेति निवृत्तिरुक्ता । अनैवंवि-
धमपीति यथागतिक्रमो दर्शितो न तथा निवृत्तिर्निवृत्ता । किन्तु
विधान्तरेणापि सम्भवतीत्यर्थः । निवृत्ते क्रमनियमाभावे
कीदृशो नियमो विवक्षित इत्याशङ्क्याह । पुनरिति ॥ केनाभि-
प्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्तमत आह । अत इति ॥ गतिक्रमवन्निवृ-
त्तिक्रमे नियमाभावोऽत शब्दार्थः । उक्तञ्च यथेतमनेवविधश्चेति ।
निवृत्तिनियमे फलितमाह । अत इति ॥ परमात्मान व्यावर्त्तयितु
भौतिकमित्युक्तं । कथं पूर्वसिद्धाकाशतादात्म्यापत्तिरवरोहता
सिध्यतीत्याशङ्क्य तत्साम्यगमनमेव तद्भावापत्तिरित्युपचर्यते । स्वा-
भाव्यापत्तिरिति न्यायादित्याह । यास्तेषामिति ॥ घृतस्य सस्यान
काठिन्यतास्वाकाशभूतासु तत्परिवेष्टिताः कर्मणोऽध्यवरोहन्त

उ० यथा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते
ऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो त्वनुमति यो

भा० संन्यानामिवाग्निसंयोगे ता विलीना अन्तरिक्षस्था आकाश-
भृता इव सृज्या भवन्ति । ता अन्तरिक्षादायुर्भवन्ति । वायु-
प्रतिष्ठा वायुभूता इतश्चासुतश्चेत्यमानास्ताभिः सह क्षीण-
कर्मा वायुभूतो भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो
भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रं अन्नारणमात्ररूपो भवति । अभ्रं
भूत्वा ततः सेचनसमर्थो मेघो भूत्वा उन्नतेषु प्रदेशेष्वथ-
प्रवर्षति । वर्षधारारूपेण शेषकर्मा पततीत्यर्थः । त इह
ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इत्येवम्प्रकारा
क्षीणकर्माणो जायन्ते । क्षीणकर्माणामनेकत्वाद्वज्रवचन-
निर्देशः । मेघादिषु पूर्व्वेकैकरूपत्वादेकवचननिर्देशः ।
यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसन्निवेशसह-

ष्या० स्तद्भृता इव भवन्तीत्यर्थः ॥ आकाशादायुर्मित्यस्यार्थं साधयति । ता
अन्तरिक्षादिति ॥ उन्नतेषु समुद्रादिव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति
यावत् ॥ त इत्यनुशायिनो निर्दिश्यन्ते । इहेति पृथिवी कथ्यते ।
कथमस्मिन् वाक्ये वज्रवचनेनानुशायिना वद्वक्त्या निर्देशस्तत्राह ।
क्षीणकर्म्मणामिति ॥ कथं मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्यादावेकवचन-
निर्देशस्तत्राह । मेघादिव्यति ॥ येषूर्व्वे मेघादयो नभोऽन्तास्तेषु
प्रत्येकमभिमानिदेवतानामेकरूपत्वात्तदुपसृष्टानामनुशायिना-
मध्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः ॥ अतो वै खल्वित्यादिवाक्य
व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ अनुशायिना दुःशङ्कानि सरणमित्युक्तं
प्रपञ्चयति । यत इत्यादिना ॥ मकरादिभिर्भक्षितानामनुशायिना
तेभ्यस्तत्प्रमाणजातीयत्वेन समुद्रवो भविष्यतीति चेन्नेत्याह ।

उ० रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

भा० स्नाणि वर्षधाराभिः पतितानां । अतस्तस्माद्धेतोर्वै खलु
दुर्निष्पतर दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरण । यतो गिरितटा-
दुदकस्रोतसो ह्यनाना नदीः प्राप्नुवन्तो ततः समुद्रं ।
ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्येन । तत्रैव च सह
मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्राग्नेभिर्जलधरैराकृष्टाः
पुनर्वर्षधाराभिर्मरुदेशे शिलातटे वाऽगम्ये पतितास्तिष्ठन्ति ।
कदाचिद्भालमृगादिपीता भक्षिताश्चान्यैः ॥

तेऽप्यन्यैरित्येवमकाराः परिवर्त्तेरन् । कदाचिद-
भक्ष्येषु स्यावरेषु जातास्तत्रैव शृण्वेरन् । भक्ष्येष्वपि
स्यावरेषु प्रजातानां रेतःसिग्देहसम्बन्धो दुर्लभ एव । वज्र-
त्वात् स्यावराणामिति । अतो दुर्निष्क्रमणत्वं । अथवाऽतो
ऽस्माद्ब्रोह्मिवादिभावादुर्निष्पतरं दुर्निगमनतरं ।
दुर्निष्पतरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः । ब्रोह्मि-

व्या० तेऽपीति ॥ मकरादयोऽपि जलचारिभिरन्यैर्भक्ष्यन्ते तथाच
समुद्रे पतितानामनुशायिना तत्रैव लय स्यादित्यर्थः । नन्वेव-
मनुशायिनः समुद्रे लीना न ततः पुनरुद्भूतुं शक्यन्ते ॥ तथा च
क्षतविनाशः स्यादित्याशङ्क्याह । जलधरैरिति ॥ समुद्रोऽग्ने-
भिरिति तृतीया सद्धार्ये ॥ तर्हि सर्पव्याघ्रोपभुक्तानामनुशायिना
तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्षिताच्चेति ॥

यैस्तर्हि सर्पादयो भक्ष्यन्ते तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनानुशायि-
नामुद्भवः स्यादिति चेन्नेत्याह । तेऽपीति ॥ तथापि यथोक्तरीत्या
परिवर्त्तनात्ते रेतःसिग्योगमपि यदा कदाचित्पपद्येरन्निति चेन्ने-

भा० वादिभावा दुर्निष्पततरस्तस्यादपि दुर्निष्पतराद्रेतः-
 मिग्देहमनन्धो दुर्निष्पततर इत्यर्थः । यस्मादूर्ध्वरेतोभि-
 र्धानैः पुंस्वरक्षितैः न्यविरैर्वा भविता अन्तराले शीर्यन्ते ।
 एनेकत्वादनादानां । कदाचित्काकतालीयन्यायेन रेतः-
 गिरिभर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतःसिग्भावं गतानां कर्मणो
 वृत्तिलाभः । कथं यो यो ह्यन्नमन्ति अनुशयिभिः संश्लिष्ट
 रेतःमिक् यद्य रेतः सिञ्चत्यृतुकाले योषिति तद्भूय एव
 तदाकृतिरेव भवति । रेतोरूपेण तदवयव आकृति-
 भूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण योषिति ॥

रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात् । सर्व्वेभ्योऽङ्गेभ्य-
 स्तेजः सम्भूतमिति हि श्रुत्यन्तरात् । अतो रेतःसिगा-
 कृतिरेव भवतीत्यर्थः । तथा हि पुरुषात्पुरुषो जायते

प्या० त्याह । कदाचिदिति ॥ तथापि भक्ष्येषु जातानां रेतः सिग्योग्यः
 सुलभः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्ष्येष्वपीति ॥ इतिशब्दो यच्छब्देन
 पूव्वण सम्बध्यते । पूव्वमतःशब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः । सम्प्रति
 ब्रीह्याद्यवधिवाचकत्वेन तं व्याचष्टे । अथवेति ॥ दुर्निष्पततरमिति
 तकारसहिते पाठे सति विवक्षितमर्थमाह । ब्रीह्यादीति ॥ तत्र
 हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तर्हि तेषामन्तराले विशीर्णानां देहभा-
 गित्वाभावादनशयवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । कदाचिदिति ॥ काकता-
 लीयया वृत्त्या यादृच्छिकन्यायेनेति यावत् ॥ अनुशयाख्यस्य कर्मणो
 भाविदेहारम्भार्थं मुख्यं प्रश्नपूर्व्वकं विवक्ष्योति । कथमित्यादिना ॥

अनुशयिनो रेतःसिगाकारभाक्ते हेतुमाह । रेतस इति ॥
 तस्य रेतःसिगाकृत्या तदंशेन भावितत्वात्संस्कृतत्वात्तदङ्गसम्भूत-
 त्वात्तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भवती-
 त्यर्थः । रेतसो रेतःसिगङ्गसमुत्पत्ते प्रमाणमेतरेयकश्रुतिरित्याह ।
 सर्व्वेभ्य इति ॥ रेतोरूपेण गर्भाशयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकार-

भा० गीर्गवाक्यतिरेव न जात्यन्तराक्षातिस्तस्माद्युक्तं तद्वच्च एव
भवतीति । ये त्वन्येऽनुशयिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुह्यैव पापक-
र्मभिर्घोरैर्ब्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं
गतास्तेषां नानुशयिनामिव दुर्निष्पतरं । कस्मात् कर्म-
णा हि तैर्ब्रीहियवादिदेह उपात्त इति । तदुपभोगनि-
मित्तचये ब्रीह्यादिस्त्वन्मदेहविनाशे यथा कर्मार्जित देहा-
न्तरं नवं नवं जलूकावत्सङ्क्रमन्ते सविज्ञाना एव । सविज्ञानो
भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

चक्षुष्यसंहतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति
तथापि स्वप्नवद्देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्मोद्भावितवासना-

आ० त्वमुक्तं निगमयति । अत इति ॥ अनुशयिनो रेतःसिगाकारत्वे
लौकिकानुभवमनुकूलयति । तथेति ॥ चन्द्रस्थलखलितानाम-
वरोहता ब्रीह्यादिदेहसंस्थितानां द्राघीयसा कालेन देहान्तर-
लाभश्चेत्तर्हि ब्रीह्यादिदेहाभिमानिनामपि दुःशकं निष्क्रमणं ॥
ब्रीह्यादिदेहसम्बन्धाविशेषादित्यत आह । ये त्विति ॥ ब्रीह्यादि-
देहसम्बन्धाविशेषे कुतस्तद्देहभाजा ततो निःसरणमशक्यं न भव-
तीत्याशङ्क्य विशेषमाह । कस्मादित्यादिना ॥ शरीरजैः कर्म-
दोषैर्याति स्थावरता नर इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्येषां कर्मनिमित्तं
स्थावर जन्म तेषां कर्मक्षय एवावधिः । अवरोहतान्तु कर्मा-
सङ्कीर्तनाद्वैषम्यमित्यर्थः । यथा जलूका दृष्टान्तान्तरं दीर्घभूता
सङ्क्रमन्ते न तथाऽनुशयिनो ब्रीह्यादिदेहभाजोऽपि तत्त्वागेन
देहान्तरं गच्छन्तस्तद्विवक्षितविज्ञानवन्त एव गच्छन्तीत्यत्र वृह-
दारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । सविज्ञान इति ॥

अथोपसंहृतकरणानां विज्ञाने कारणासम्भवात्कथं सवि-
ज्ञानत्वं तत्राह । यद्यपीति ॥ दृष्टकारणाभावेऽप्यदृष्टमेवैकं वास-
नात्मकं ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्ति
देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह । श्रुतिप्रामाण्यादिति ॥ श्रुतिरत्र वृह-

भा० ज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं गच्छन्ति । श्रुतिप्रामा-
ण्यात् । तथार्चिरादिना धूमादिना च गमनं । स्वप्न इवो-
द्भूतविज्ञानेन लब्धवृत्तिकर्मनिमित्तत्वाद्गमनस्य । न तथा
ऽनुशयिनां ग्रीह्यादिभावेन जातानां च सविज्ञानमेव
रेतःसिग्योपि देहसम्बन्ध उपपद्यते । न हि ग्रीह्यादि-
लवनकण्डनपेषणादौ च सविज्ञानानां स्थितिरस्ति । ननु
चन्द्रमण्डलादप्यवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वाज्ज-
लूकावत्सविज्ञानतैव युक्ता । तथा सति घोरो नरकानुभवः ॥

इष्टापूर्यादिकारिणां चन्द्रमण्डलत्वादारभ्य प्राप्नो-
यावत् ब्राह्मणादिजन्म । तथा च सत्यनर्थायैवेष्टापूर्या-
द्युपासनं विहितं स्यात् । श्रुतेश्चाप्रामाण्यं प्राप्तं वैदि-

क्षा० दारण्यकश्रुतिः । यथा सविज्ञानानामेव ग्रीह्यादिदेहान्तरगमनं
तथा ज्ञानिनामर्चिरादिना कर्मिणा धूमादिना च गमनं स्वप्नव-
दुद्भूतवासनात्मकविज्ञानानामेवेत्याह । तथेति ॥ तेषां सवि-
ज्ञानत्वे हेतुमाह । लब्धवृत्तीति ॥ अनुशयिनामपि तर्हि ग्रीह्या-
दिषु संश्लिष्टानां रेतःसिगादिदेहसम्बन्धः सविज्ञानानामेवेति
चेन्नेत्याह । न तथेति ॥ अनुपयत्तौ हेतुमाह । न हीति ॥ ग्रीह्या-
दिसंश्लिष्टानामनुशयिना सविज्ञानत्वे तल्लवनादौ तल्लीववत्तेषा-
मपि प्रवासप्रसङ्गान्न रेतःसिग्देहसम्बन्धः सिध्येदित्यर्थः । ग्रीह्या-
दिषु देहान्तरं गच्छत्सु विज्ञानत्वोपलम्भादननुशयिष्वपि देहा-
न्तरप्राप्तेरविशेषाद्युक्तं सविज्ञानत्वमिति शङ्कते । नन्विति ॥ ढ्या-
तृणान्तरं प्रति जलूकागमनवदवरोहतामपि देहादेहान्तरं
प्रति गमनस्य तुल्यत्वाद्ग्रीह्यादिवद्युक्ता सविज्ञानतेति योजना ।
अस्तु तेषां विज्ञानत्वं का हानिरित्यत आह । तथा सतीति ॥
इष्टापूर्यादिकारिणामन्तरात्वे नरकानुभवः । तथा च सति तद-
नुष्ठानस्यानर्थार्थं विहितत्वे अयं साधनविषयककर्मकाण्डं विर-

भा० कानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वात् । न वृत्तारोहणपतनवत्
विशेषसम्भवात् । देहादेहान्तरं प्रतिपित्वाः कर्मणा
लब्धवृत्तित्वात् । कर्मणोद्भाविनेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं
युक्तं । वृत्ताग्रमारोहत इव फलं जिघृक्षोः । तथार्चि-
रादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । धूमादिना च
चन्द्रमण्डलमारुरुचतां न तथा चन्द्रमण्डलादवरुरुचतां
वृत्ताग्रादिव पततां सचेतनत्वं । यथा च मुद्गराद्य-
भिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तसंमूर्च्छितप्रतिबन्ध-
करणानां स्वदेहेनैव देशादेशान्तरं नीयमानानां
विज्ञानशून्यता दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलानानुपादि-
देहान्तरं प्रत्यवरुरुचतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्मक्षया-

आ० ध्येत्याह । श्रुतेऽस्मैति ॥ यथा बुद्धिपूर्वं वृत्तमारोहतो सविज्ञा-
नत्वेऽपि तस्मादबुद्धिपूर्वं पतता न सविज्ञानत्वं विज्ञायते ।
तथा चन्द्रमण्डलमारोहता सविज्ञानत्वेऽपि ततोऽवरोहता नैव
तदस्ति । उद्धूतकर्माभावात् । इत्यारोहावरोहयोर्ज्ञानविशेष-
सम्भवान्नैवमिति परिहरति । न वृत्तेति ॥ सङ्ग्रहवाक्य विवृ-
णोति । देहादित्यादिना ॥ चकारात् गच्छता सविज्ञानत्वं
भवेदिति सन्वन्धः । अवरोहता जीवानां सर्वथा विज्ञान-
शून्यत्वमयुक्तं तेषां चैतन्यस्वाभावाद्बुद्ध्यात्पततामपि विज्ञान-
मात्रमस्त्येवेत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह । यथा चेति ॥ तेन
मुद्गरादिना योऽभिघातस्तेन हेतुना यद्वेदनाख्य निमित्त तेन
संमूर्च्छितानि प्रतिवृद्धानि वा करणानि येषान्तेषामिति
यावत् । नृदितोऽभिनयो देहोऽन्मयः स्थूलो देहो येषां
तेषान्त एव प्रतिवृद्धकरणानां युक्ता विज्ञानशून्यतेति सन्वन्धः ।
यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डलादवरोहन्तो विज्ञानशून्या सिद्ध्य-
न्तीति निगमयति । अत इति ॥ तथापि मूर्च्छितानां

भा० नृदिताब्देहानां प्रतिबद्धकरणानां । अतस्तेऽपरित्यक्तदेह-
बीजभूताभिरङ्घ्रिर्मुर्च्छिता इवाकाशादिक्रमेणैवामवर्ण्य
कर्मनिमित्तजातिस्थावरदेहैः संश्लिष्यन्ते । प्रतिबद्धकरण-
तयाऽनुद्भूतविज्ञाना एव ॥

तथा लवनकण्डनपेषणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणा-
मरेतःसकालेषु मूर्च्छितवदेव । देहान्तरारम्भकस्य

आ० स्थूलदेहसद्भावादेशान्तरगमनं न युक्तं । अचरोहतान्तु तद-
भावे कथं ब्रीह्यादिभावः सम्भवतीत्यत आह । अपरित्यक्तेति ॥
न परित्यक्तं देहभावस्य बीजं कर्मापूर्वं याभिरङ्घ्रिस्ताभिर-
पङ्हिता जीवा मूर्च्छितवद्विज्ञानशून्यगमनादिक्रमेण एयिवो
प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्थावरशरीरैः संश्लिष्यन्त इति समन्वयः ।
स्थावरदेहसम्बन्धित्वात्तद्गतजीववत्तदा सविज्ञानत्वं सम्भवती-
त्याशङ्क्याह । प्रतिबद्धेति ॥ ब्रीह्यादिसंश्लेषवावस्थायामनुशयिना
कर्मणोऽनुद्भूतवृत्तित्वात् करणानां च तत्र वृत्तिनाभाभावादन-
ुद्भूतविज्ञानत्व युक्तमित्यर्थः ।

न केवलं ब्रीह्यादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वं त्विन्तु बीजा-
देर्लवनादिकालेऽपीत्याह । तथेति ॥ पाकसंस्कारे रसादीत्या-
दिशब्देन शोणितमासमेदोऽस्थिमज्जारेतास्युच्यन्ते । तस्मिन्
काले मूर्च्छितवदनुद्भूतविज्ञानत्वे देहादङ्घ्रिर्निर्गतानां प्राग्देहा-
न्तरप्राप्तेस्तदस्थेवेति हेतुमाह । देहेति ॥ अलव्यवृत्तित्वादिति
क्वेदः कथं पुनरनुशयिना विज्ञानशून्यत्वे ॥ तद्यथा तृणजला-
युक्ता तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसहृतीत्यादि
सचेतना जलूका दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राह । देहबीजभू-
तेति ॥ सर्वास्वस्यासु तासु ब्रीह्यादिमश्लेषतजवनादिवशादिति
यावत् । न चेतनावत्त्व जलूकादृष्टान्ते विवक्षितं । किन्तु गाल-
मात्रमिति भावः । जलूकावत्त्वं जलूकासादृश्यमनुशयिनाभि-
त्यर्थः । आरोहता सविज्ञानत्वमवरोहता विज्ञानगर्हिण-
मित्युपपाद्यारोहतामपि यावत्स्वावस्थानेभ्यः करणानुपसङ्गः ॥

उ० तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्

भा० तत्तत्र तेष्वनुशचिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणा रमणीयचरणेनोपलक्षितः शोभनोऽनुशयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते । कौर्यानुतमायावर्जितानां हि शक्य उपलक्षयितुं शुभानुशयसङ्गावः । तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेणाभ्याशो ह क्षिप्रमेव यदिति क्रियाविशेषणं । ते रमणीयां कौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन् प्राप्नुयुः । ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा स्वस्वकर्मानुरूपेण ॥

अथ पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्मा-

आ० तद्भूय एव भवति इत्येतत्प्रसङ्गागतं परित्तमाप्य प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्त्तयति । तत्तत्रेति ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषादिति न्यायेन तेषु ग्रीक्षादिषु संस्मृता येऽनुशयिनस्तेषां मध्ये ये केचिदस्मिन्लोके चन्द्रमण्डलप्राप्तेः प्रागवस्थायामनुष्ठिताभुक्तरमणीयचरणास्ते रमणीया योनिं प्रापद्येरन्निति सम्बन्धः ॥ उक्तमेव स्पष्टयति । शोभनमिति ॥ कथं रमणीयचरणानुरोधेन शोभनोऽनुशयो लक्ष्यते तत्राह । कौर्येति ॥ ते खल्वनुशयिनो रेतःसिग्योगानन्तरं तेन कर्मणा रमणीया योनिमापद्येरन्निति यत्तत्क्षिप्रमेवेति योजना । तत्रापि हेतुमाह । स्वकर्मेति ॥

अथेति प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे । पुनरिति ॥ तद्विपरीता-

उ० श्वयेनिं वा शूकरयेनिं वा चण्डालयेनिं
वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथेन कतरेण च न तानी-
मानि सुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति
जायस्व म्रियस्वेत्येतनृतीयः स्थानं तेनागो
लोको न सम्पूर्यते

भा० एोऽशुभानुशया अभ्याशो च चत्ते कपूयां यथा कर्मायेनि-
मापद्येरन् कपूयामेव । धर्मसम्बन्धवर्जितां जुगुप्सितां येनि-
मापद्येरन् । श्वयेनिं वा शूकरयेनिं वा चण्डालयेनिं वा
स्वकर्मानुरूपेणैव । ये तु रमणीयचरणादिजातयस्ते स्वकर्मा-
स्थाश्वेदिष्टापूर्तादिकारिणस्ते धूमादिना गच्छन्त्या गच्छन्ति ।
च पुनः पुनर्घटीयन्तवद्विद्यां चेन्नाप्नुयुमादार्चिनादिना
गच्छन्ति । यदा तु न विद्यासेविनो नापीष्टापूर्तादिकर्मा
सेवन्ते तदाऽथैतयोः पथोर्यथोक्तयोरर्चिर्धूमादिलक्षणयोर्न
कतरेणान्यतरेण च नापि यन्ति । तानीमानि भूतानि

आ० स्तेभ्यो विलक्षणा इति यावत् । ते कपूया येनिमशुभानुश-
यवशाज्जितः सिर्योगानन्तरमापद्येरन्निति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति
योजना ॥ तत्रापि विकल्पे कारणमाह । स्वकर्मेति ॥ येनि-
विकल्पे तृतीयं पश्यान्मवतारयितुं पूर्वोक्तौ पश्यान् सन्निध्या-
नुवदति । ये त्विति ॥ शुभानुशयवशाद्ये केचिद्वाक्षणादियेनि-
मापन्नास्ते स्ववर्साश्रमविहितकर्मनिष्ठाः सन्तो यदीष्टादिकर्म
कृतवन्तस्तदा दक्षिणेन पथा चन्द्रं गच्छन्ति । तत्र च भोक्तव्ये
कर्मणि भोगेन क्षीणे पुनरवशिष्टेन कर्मणा पृथिवीमागच्छन्ति ।
एवं घटीयन्तवत्पुनः पुनरारोहन्तोऽवरोहन्तश्च केवलकर्मिणो
दृश्यन्ते । यदि चेद् द्विजातयः स्वकर्मस्थाः सन्तो ज्ञानं लभेरनुत्तरेण

भा० जुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्त्तानि भवन्त्यत
उभयमार्गपरिश्रष्टा ह्यसकृज्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥

तेषां जननमरणसन्ततेरनुकरणमिदमुच्यते । जायस्व
म्रियस्वेति ईश्वरनिमित्तचेष्टोच्यते । जननमरणक्षणेनैव
कालयापनं भवति । न तु क्रियासु शोभनेषु भोगेषु वा
कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत्सुद्रजन्तुलक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ
पन्थानावपेक्ष्य स्थानं संसरतां । येनैव दक्षिणमार्गगा
अपि पुनरागच्छन्ति । अनधिकृतानां ज्ञानकर्म्मणोरगमन-
मेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ लोको न सम्पूर्यते । पञ्च-
मस्तु प्रश्नः पञ्चाग्निविद्यायां व्याख्यातः । प्रथमो दक्षिणेत-
रमार्गमभ्यामपाकृतो दक्षिणेतरयोः पथोर्व्यावर्त्तनापि
मृतानामग्नौ प्रक्षेपः समानः । ततो व्यावर्त्तनान्यर्चिरादिना
यन्त्यन्त्ये धूमादिना । पुनरुत्तरदक्षिणायने षण्मासान् प्राप्नु-
वन्तः संयुज्य पुनर्व्यावर्त्तन्ते । अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः

आ० यानेनेतो ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ इदानीं तृतीयस्थानमुपदि-
शति । यदा त्विति ॥

पौन पुन्येन लोणमध्यमैकवचनान्तयोः सर्वाख्यातेषु विधानात्
पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व म्रियस्वेति प्रयोग
इत्याह । तेषामिति ॥ यद्वा सर्वेश्वरो मार्गद्वयभ्रष्टं दृष्ट्वा तं
जायस्व म्रियस्वेति प्रेरयत्येतदिहोच्यत इति द्रष्टव्यं ॥ तेनासा-
वित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । येनैवमिति ॥ उक्तया रीत्या निर्गीतान्
प्रश्नान् विविच्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कथयति । पञ्चमस्त्विति ॥
व्यावर्त्तनापि व्याख्यातेत्युत्तरत्र सम्बन्धः । मृतानामविदुषाच्चे-
त्यर्थः । अन्येष्टानन्तरं विदुषा कर्मिणाञ्च संवत्सरमिति ज्ञानिनो
गृह्यन्ते । अन्ये पितृलोकमिति केवलकर्मिण्य इति विभागः ।

उ० तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥ ८ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य
सुरां पिवंश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते
पतन्ति चत्वारः पञ्चमाश्चाचरंस्तैरिति ॥ ८ ॥

भा० पितृलोकमिति व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुश-
यानां चन्द्रमण्डलादाकाशादिक्रमेणोक्ता । अमुष्य लोक-
स्यापूरणं स्वशब्देनैवोक्तं । तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इति ॥
यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत । यस्माच्च
जन्ममरणजनितवेदनानुभवकृतचणाः क्षुद्रजन्तवो ध्यान्ते
घोरे दुस्तरे प्रवेशिताः सागर इवागाधे अस्रवे निराशा-
श्चात्तरणं प्रति तस्माच्चैवविधां संसारगतिं जुगुप्सेत
वीमत्सेत घृणीभवेत् । माभूदेवंविधे संसारे महोदधौ घोरे
पात इति । तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चामिविद्यास्तुतये ॥
स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्त्ता । सुरां पिवन् ब्राह्मणः
सन् । गुरोश्च तल्पं दारानावसन् । ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता
चेत्येते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमश्च पतितैः सहाचरन्निति ॥

आ० क्षीणानुशयानां चन्द्रलोके भोक्तव्यं कर्म भोगेन क्षयितवतामिति
यावत् । स्वशब्दमेवानुवदति । तेनेति ॥ किमर्थमेवा महायास-
वती तीव्रा संसारगतिरुक्त्याशङ्काह । यस्मादिति ॥ तृतीयस्या-
नस्य कष्टत्वं स्पष्टयति । यस्माच्चेति ॥ जन्मादिना जनिता या
वेदना तदनुभवे क्षतः क्षयोऽवसरो नान्यत्र येषां । तथाऽस्रव इति
च्छेदः । तृतीयस्यानवदितरयोरावृत्तिमत्त्वात्तुल्या कष्टतेत्यभिप्रे-
त्याह । तस्माच्चेति ॥ संसारगत्युपवर्णनस्य तात्पर्यमुक्त्वा पञ्चा-
मिविद्यायामनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तस्य स्तावक श्लोकमुदाहृत्य याचष्टे ।
तदेतस्मिन्नित्यादिना ॥ पञ्चामिविद्यामाहात्म्यं समन्वयार्थं ॥

उ० अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह
तैरथाचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्य-
लोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ १० ॥
प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरि-

भा० अथ ह पुनर्यो यथोक्तान् पञ्चाग्नीन् वेद स तैरथाचर-
न्महापातकिभिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन
पञ्चाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यलोकः प्राजाप-
त्यादिर्यस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं
समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थजातं वेद । द्विरुक्तिः समस्त-
प्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥ दक्षिणेन पथा गच्छता-
मन्नभाव उक्तस्तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति जुद्रज-
न्तुलक्षणा च कष्टा संसारगतिरुक्ता । तदुभयदोषपरि-
जिहीर्षया वैश्वानरान्तृभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रन्थ आर-
भ्यते । अत्यन्नं पश्यसि प्रियमित्यादिलिङ्गादाख्यायिका
सुखावबोधार्था विद्यासम्प्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च ॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः ।

आ० पञ्चमहापातकिनः श्लोके निर्दिश्यन्ते न तु पञ्चाग्निविद्यास्तुति-
रिह भातीत्याशङ्क्याह । अथेति ॥ शुद्धत्वे हेतुमाह । तेनेति ॥
कस्येदं फलमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्यावन्तमनुवदति । य एव-
मिति ॥ १० ॥ पूर्वोत्तरयोः सन्दर्भयोः सम्बन्धं दर्शयन्नुत्तरसन्दर्भ-
मवतारयति । दक्षिणेनेत्यादिना ॥ उत्तरग्रन्थस्य वैश्वानरा-
न्तृभावप्रतिपत्त्यर्थत्वे गमकमाह । अत्योति ॥

विद्यायाः सम्प्रदानं शिष्यस्तस्य न्यायो विनयादिसम्पत्तिस्त-

उ० न्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्क्रीराक्ष्यो बुडिल आश्रु-
तराश्विस्ते हते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य
मीमांसाञ्चक्रुः को न आत्मा किं ब्रूतेति ॥ १ ॥

भा० सत्ययज्ञो नामतः पुलुपस्यापत्यं पौलुपिः । तथेन्द्रद्युम्नो नामतो
भल्लवेरपत्यं भाल्लविस्तस्यापत्यं भाण्वेयः । जगदिति नामतः
शर्कराक्ष्यस्यापत्यं शार्कराक्ष्यः । बुडिलो नामतोऽश्वतरान्त्र-
स्यापत्यमाश्वतराश्विः । पञ्चापि ते हते महाशाला महाश्र-
वस्या विस्तीर्णाभिः शालाभिर्युक्ताः सम्पन्नाः । महाश्रोत्रिया-
श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्ना इत्यर्थः । त एवभूताः सन्तः समेत्य
सम्भूय कचिन्मीमांसां विचारणाञ्चक्रुः कृतवन्त इत्यर्थः ।
कथं । को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रूतेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरित-
रेतरविशेषणविशेष्यत्वं ब्रूतेत्यात्मापरिच्छिन्नमात्मानं
निर्वर्त्तयत्यात्मेति च आत्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण
उपास्यत्वं निवर्त्तयति । अभेदेनात्मैव ब्रह्म ब्रह्मैवात्मेत्येवं
सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतत्सिद्धं भवति ॥

आ० त्वदर्शनार्था चाख्यायिका ॥ दृश्यते चात्र प्राचीनशालप्रभृतीना
तत्सम्पत्तिरित्याह । विद्येति ॥ कथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतर-
विशेषणविशेष्यत्वं व्यावर्त्याभावादित्याशङ्क्याह । ब्रूतेति ॥
उक्तरीत्या मिथो विशेषणविशेष्यत्वे फलितमाह । अभेदेति ॥

उ० ते ह सम्पादयाञ्चक्रुर्दालको वै भगवन्तोऽय-
मारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं
हन्ताभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स
ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला
महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये
हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान् होवा-
चाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः सम्प्रतीममा-

भा० मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदन्धोऽभविष्यदित्यादिलिङ्गात् । ते
ह सोमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः सम्पादयाञ्चक्रुः
सम्पादितवन्त आत्मन उपदेष्टारं । उद्दालको वै प्रसिद्धो
नामतः । हे भगवन्तः पूजावन्तोऽयमारुणिः अरुणस्या-
पत्यं सम्प्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्त्रदभिप्रेतमध्येति
स्मरति । तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य त
हाभ्याजग्मुस्तं गतवन्तः । आरुणिः स ह तान् दृष्ट्वैव तेषा-
मागमनप्रयोजनं बुध्वा सम्पादयाञ्चकार । कथं । प्रक्ष्यन्ति
मां वैश्वानरं इमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽह न
सर्वमिव पृष्टं प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोत्सहे । अतो हन्ताहमिदा-
नोमन्यमेषामभ्यनुशासानि वक्ष्याम्युपदेष्टारमित्येवं सम्पाद्य
तान् होवाच । अश्वपतिर्वै नामतो भगवन्तोऽयं कैकेय-

सा० इतश्चोपास्यस्य सर्वात्मत्वं गम्यते । परिच्छिन्नापासनस्य निन्दि-
तत्वाद्भूषः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमिति न्यायादित्याह । मूर्द्धेति ॥ भग-

उ० त्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामेति
 तं हन्ताभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्य
 पृथग्हीणि कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जितान
 उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्य्यो न मद्यपो
 नानाहिताग्निनीविद्वान् स्वैरो स्वैरिणी कुतो
 यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेवंकात्मा
 ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवन्त्यो दास्यामि

भा० स्यापत्य कैकेयः सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमध्येतीत्यादि
 समानं । तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक् पृथग्हीण्य-
 र्हीणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कारयाञ्चकार कारितवान् ॥
 स हान्येद्युराजा प्रातः सञ्जितान उवाच विनयेनोप-
 गम्यैतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः प्रत्याख्याता मयि
 दोष पश्यन्ति नूनं यतो न प्रतिगृह्णन्ति मत्तो धनमिति
 मन्वान आत्मनः सदृत्ततां प्रतिपिपादयिष्यन्नाह । न मे
 मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्त्ता विद्यते । न कदर्य्योऽदाता
 सति विभवे । न मद्यपो द्विजोत्तमः सन् । नानाहिताग्निः
 शतगुः । नाविद्वानधिकारानुरूपं । न स्वैरो परदारेषु गन्ता ।
 अत एव स्वैरिणी कुतो दुष्टचारिणी न सम्भवतीत्यर्थः । तैश्च
 न वयं धनार्थिन इत्युक्त आहात्यं मत्तैते धनं न गृह्णन्तीति ।

आ० वन्तः सन्तः सम्पादयाञ्चक्रुरिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । अश्वपति-
 रित्यादौ भगवन्त इति प्राचीनशालप्रभृतयः सम्बोध्यन्ते ॥
 सहेत्यादि सोपस्कारं व्याचष्टे । स हान्येद्युरित्यादिना ॥

उ० वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हेवार्थेन पुरुषश्चरेत् ॥ हेव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥ तान् होवाच प्रातर्वीः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह

भा० यच्चमाणो वै कतिभिरहोभिरहं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं क्लृप्तं धनं मा यावदेकैकस्मै यथोक्तमृत्विजे धनं दास्यामि तावत्प्रत्येकं भगवज्ज्ञोऽपि दास्यामि । वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु च मम यागमित्युक्तास्ते होचुः । येन हेवार्थेन प्रयोजनेन यं प्रति चरेद्गच्छेत्पुरुषं तं हेवार्थं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमागमनस्येत्ययं न्यायः सतां । वयञ्च वैश्वानरज्ञानार्थिनः ॥ आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि सम्यग्जानासि अतस्तमेव नोऽस्मभ्यं ब्रूहीत्युक्तस्तान् होवाच । प्रातर्वीं युष्मभं प्रतिवक्तास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते ह राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्भारहस्ता अपरेद्यः पूर्वोक्ते राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एव महाशाला महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं हित्वा समिद्भारहस्ता जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिनो विनयेनोपजग्मुः । तथाऽन्यैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यं ।

आ० यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत् । किन्तुर्हि भगवदागमनप्रयोजनं तदाह । वयश्चेति ॥

तन्ममापि नास्तीति शङ्का निरस्यति । आत्मानमिति ॥ शिष्यभावेनोपसन्नेभ्यो विद्या दातव्या न यथा कथञ्चिदिति राज्ञोऽभि-

उ० समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचवामिरे तान् हानुप-
नीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव
भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं
प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि

भा० तेभ्यश्चादादिद्यां विवचुरनुपनीयैवोपनयनमकृतैव तान्
यथायोग्येभ्यो विद्यामदात् तथाऽन्येनापि विद्या दात-
व्येत्याख्यायिकार्थः । एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स कथमुवाचेत्याह । औपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं
त्वमुपास्स इति पप्रच्छ । नन्वयमन्याय आचार्यः सन् शिष्यं
पृच्छतीति । नैष दोषः । यदेत्य तेन मोपसीद ततस्त-
ज्ज्ञं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनात् । अन्यत्राप्यप्रतिभानवति
शिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽजातश्चोः । कौष-
तदाऽभूत् कुत एतदागादिति । दिवमेव द्युलोकमेव वैश्वा-

क्षा० प्रायः । ते हेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । यत इति ॥ योगक्षेमाथं
राजानं प्रत्युपगमनमिष्टमेवेति मन्वानो विशिनष्टि । विद्यार्थिन-
इति ॥ तथेत्यत्रातःशब्दो द्रष्टव्यः । उपनयनं पादयोर्निपतनं
वक्ष्यमाणवैश्वानरविज्ञानं । तेनैतदित्यस्य सम्बन्ध इति यावत् ॥
आख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति । यथेति ॥ ११ ॥

शिष्या हि प्रष्टारः । आचार्यस्तु प्रतिवक्तोति न्यायेन शङ्कते ।
नन्विति ॥ वाक्याशेषावष्टम्भेन दूषयति । नैष दोष इति ॥

उ० प्रियमन्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं
कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा
त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्द्धा ते विपतिष्य-
द्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १२ ॥ अथ होवाच
सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमु-

भा० नरमुपास्ते भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजाः
शोभनं तेजो यस्य सोऽयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर
आत्मा । अयमात्मनोऽवयवभूतत्वाद्यं त्वमात्मानमात्मैकदेश-
मुपास्ते तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्योपासनात्तव सुतमभिषुतं
सोमरूपं कर्माणि प्रसृतं प्रकर्षेण च सुतमासुतञ्चाहर्गणा-
दिषु तव कुले दृश्यते अतीव कर्मिणस्त्वत्कुलीना इत्यर्थः ।
अत्यन्नं दीप्ताग्निः सन् पश्यसि च पुत्रपौत्रादिप्रियमिष्टं ॥

अन्योऽप्यन्नमन्ति पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमा-
सुतमित्यादिकर्मित्वं ब्रह्मवर्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथोक्त-
मेवं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा तु वैश्वानरस्यैष न समस्तो वैश्वा-
नरः । अतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्योपासनाच्छिरो मूर्द्धा ते

आ० बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि नैतदन्याय्यमित्याह । अन्यत्रा-
पीति ॥ आचार्यस्याजातशत्रोरिति सम्बन्धः । तस्यात्मत्वे हेतुमाह ।
आत्मन इति ॥ एकाहदिरूपो ज्योतिष्टोमादिरहर्गणस्तत्र सुत
सोमरूपं लताद्रव्यं अग्नीने प्रसृतं सत्रे त्वासुतमिति भेदः । तवेति
पुनर्वचनमन्वयदर्शनार्थं ॥

न केवलं प्राचीनशालनिष्ठमिदं फलं किन्त्वन्यस्यापि भवती-
त्याह । अन्योऽपीति ॥ तर्हि यथोक्तवैश्वानरज्ञानादेव कृतकृत्य-

उ० पास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवा-
 चैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मान-
 मुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते
 ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्क्रोऽत्यन्नं
 पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
 ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
 चक्षुष्टेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यन्मां

भा० विपरीतग्राहिणो व्यपतिव्यद्विपतितमभविष्यत् । यद्यदिमां
 नागतोऽभविष्यत् साध्वकाषीर्धन्नामागतोऽसीत्यभिप्रायः
 ॥ १२ ॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं हे प्राचीनयोग्य कं
 त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच ।
 शुक्लनीलादिरूपत्वाद्विश्वरूपत्वमादित्यस्य सर्व्वरूपत्वाद्वा ॥
 सर्वाणि रूपाणि हि त्वाङ्गाणि यतोऽतो वा विश्वरूप
 आदित्यस्तदुपासनान्तव वज्र विश्वरूपमिहामुत्रार्थमुप-
 करणं दृश्यते कुले । किञ्च त्वामनुप्रवृत्तोऽश्वतरीभ्यां युक्तो
 रथोऽश्वतरीरथो दासीनिष्क्रो दासीभिर्युक्तो निष्क्रो
 हारो दासीनिष्क्रोऽत्यन्नमित्यादि समानं । चक्षुर्वैश्वानरस्य

आ० तेत्याशङ्क्याह । मूर्द्धा त्विति ॥ अक्षरार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह ।
 साध्विति ॥ १२ ॥ अथ प्राचीनशाले तूष्णीम्भूते जिज्ञासमाने
 सत्यनन्तरमित्यर्थः । आदित्यस्य शुक्लत्वादिरूपत्वमष्टमे स्पष्टी
 भविष्यति ॥ तस्य सर्व्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुपपादयति । सव्वा-
 णीति ॥ अत्यन्नमित्यादि ॥ चक्षुष्टेतदित्यतः प्राप्तानमिति शेषः ।
 चक्षुष्टेतदित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । चक्षुरित्यादिना ॥ तत्रापि तात्पर्य्यं

उ० नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १३ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं
 भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति
 वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचेष वै पृथग्व-
 र्त्मीत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां
 पृथग्वलय आययन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥
 अत्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त

भा० तु सविता । तस्य समस्तबुद्धोपासनादन्धो भविष्यच्चतुर्हीनो
 भवित्यो चक्षां नागमिष्य इति पूर्ववत् ॥ १३ ॥ अथ
 होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स
 इत्यादिं समानं । पृथग्वर्त्माऽऽत्मा नाना वर्त्मानि यस्य
 वायोरावहोदहादिभिर्भेदैर्वर्त्तमानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मात्मा
 वायुः । तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात् पृथङ्ना-
 नादिक्तास्त्वां प्रति बल्यो वस्तानादिलक्षणा बलय आय-
 चन्ति आगच्छन्ति । पृथग्रथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनु-
 चन्ति । अत्यन्नमित्यादि समानं । प्राणस्त्वेष आत्मन इति

आ० यथा पूर्वं ब्रह्ममिति वाह । पूर्ववदिति ॥ १३ ॥ सत्ययज्ञोपरमान-
 न्तरमित्यथशब्दार्थः । पृथगित्यतः प्राक्तनमादिपदेन गृहीतं ।
 पृथग्वर्त्मेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । नानेति ॥ आभिमुख्येनाग-
 च्छन्नावहः । ऊर्द्धेन वहतीत्युदहः ॥ तस्मात्तामित्यादि व्याचष्टे ।
 तस्मादिति ॥ नानादिक्ता नानाविधासु दिक्षुभवा इत्येतत् ।
 अत्यन्नमित्यादि समानमित्यन्नादिपदमुपास्ते इत्यन्नवाक्यसङ्ग-

उ० उदक्रमिथ्यद्यन्मां नागमिथ्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥
 अथ होवाच जन० शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमु-
 पास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष
 वै बहुल आत्मा वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्से
 तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमन्त्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्दे-

भा० होवाच प्राणस्ते तव उदक्रमिथ्यदुक्कान्तो ऽभविथ्यद्यन्मां
 नागमिथ्य इति ॥ १४ ॥ अथ होवाच जनमित्यादि समानं ।
 एष वै वज्रल आत्मा वैश्वानरः । वज्रलत्वमाकाशस्य सर्व्वग-
 तत्वाद्द्वज्रलगुणोपासनाच्च । त्वं वज्रलोऽसि प्रजया पुत्रपौत्रा-
 दितुल्येणा च धनेन च हिरण्यादिना । सन्देहस्त्वेष, सन्देहो
 मध्यमशरीरं वैश्वानरस्य । दिहतेर्धातोरुपचर्य्यार्थत्वान्मां-
 सरुधिरास्थ्यादिभिश्च वज्रलं शरीरं । तत्सन्देहस्ते तव
 शरीरं व्यशीर्य्यत शीर्षसभविथ्यद्यन्मां नागमिथ्य इति ॥ १५ ॥

आ० ह्यर्थमुत्तरवाक्येऽप्यभिप्रायसान्धं मत्वाह । प्राणस्त्विति ॥ १४ ॥
 इन्द्रद्युम्नोपरमानन्तर्य्यमथशाब्दार्थ । अन्नादिप्रदमेव इत्यास्मात्पा-
 त्तनवाक्यसंग्रहार्थ । कथमाकाशस्य वज्रलत्वमत आह । वज्रलत्व-
 मिति ॥ कथं शरीरस्य मध्यमे भागे संशयवाचो सन्देहशब्दो
 वर्तते तत्राह । दिहतेरिति ॥ आकाशस्य सर्व्वगतत्वेन वज्रलत्वा-
 देहस्य च परिच्छिन्नत्वेन तदभावात् । कथमाकाश वैश्वानरस्य
 शरीरं स्यादित्याशङ्गाह । मासेति ॥ तच्छरीरमिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

उ० हस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २॥ १५॥ अथ
 होवाच बुडिलमाशूतराशिं वै व्याघ्रपद्य कं त्व-
 मात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति
 होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो ऽय त्वमात्मान-
 मुपास्से तस्मात्त्वं रयिमान् पुष्टिमानसि ॥ १॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं
 भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच
 वस्तिस्ते व्यभेत्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २॥ १६॥

भा० अथ होवाच बुडिलं आश्वतराश्विमित्यादि समानं । एष
 वै रयिरात्मा वैश्वानरो धनरूपः । अङ्गोऽन्नं ततो धन-
 मिति । तस्माद्रयिमान् धनवांस्त्वं पुष्टिमांश्च शरीरेण
 पुष्टेश्चान्ननिमित्तत्वात् । वस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्य
 वस्तिर्मूत्रसङ्ग्रहस्थानं वस्तिस्ते व्यभेत्यङ्गिनो ऽभविष्यद्यन्मां
 नागमिष्य इति ॥ १६ ॥

आ० जनस्योपरमानन्तरमथशब्दार्थः । कथमवात्मको वैश्वानरो रयि-
 रिति धनेन निर्दिश्यते तत्राह । अङ्ग इति ॥ आयुर्वैष्टमि-
 ति वक्तार्यवाचकोन कारणं लक्ष्यत इत्यर्थः । तस्माद्यथोक्तवैश्वान-
 रोपासनादित्येतद्धनरूपवैश्वानरोपासनाद्धनवानित्येव वक्तव्ये
 कथं पुष्टिमानित्यधिका वाऽऽपस्तत्राह । पुष्टिश्चेति ॥ मूत्राण्यो
 धनुर्वक्रो वस्तिरित्यभिधीयत इत्याशयेनाह । वस्तिरिति ॥ १६ ॥

उ० अथ होवाचौद्दालकमारणिं गानगं वां त्वमा-
 त्मानमुपास्ते इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निनि
 होवाचेष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मान-
 मुपास्ते तस्मात्त्वं प्रतिष्ठिनोऽमि प्रजया च पशु-
 भिर ॥ १॥ अल्प्यन् पश्यसि प्रियमल्प्यन् पश्यसि
 प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एनमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच
 पादौ ते व्यन्नास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥ २॥
 १७॥ तान् होवाचते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं

भा० अथ होवाचौद्दालकमित्यादि समान । पृथिवीमेव
 भगवो राजन्निति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वान-
 रस्य । पादौ ते व्यन्नास्येतां विन्नानावभविष्येतां शिथि-
 लीभूतौ यन्मां नागमिष्य इति ॥ १७ ॥ तान् यथोक्तवैश्वा-
 नरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं

आ० प्राचीनशालग्रभृतिषु पञ्चसु मौनमातिष्ठमानेष्वनन्तरमित्य-
 थशब्दार्थः । उद्दालकान्तेषूपसन्नेषु सामख्येन वैश्वानरविद्या
 वक्तुकामस्तेषा मिथ्याज्ञानमनुवदति । तानित्यादिना ॥ अन्-
 र्थकाविवानर्थकौ निपातौ न त्वनर्थकावेव । तेषा मिथ्याज्ञान-
 त्वसिद्धिसारकत्वाद्युपमित्यन्वयार्थः । प्रागुक्तमपि पाठक्रमेण पुन-
 रनूद्य पृथगिव विद्वांस इति सम्बन्धः । यथा जात्यन्धा हस्ति-
 दर्शने भिन्नदृष्टयो भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेकमपि
 सर्व्वात्मकं सन्तं भिन्नमिव विद्वांसः परिच्छिन्नात्तुरूपेणात्मानं
 बुद्धवन्तः । तथा च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवायान्मात्रमाग-
 तवन्तः साधु द्रष्टवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रधानविद्यां वक्तुं पातनिका

उ० वैश्वानरं विद्वां सोऽनुमत्य यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वनमन्ति ॥१॥

भा० पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वां सोऽनु-
मत्य परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्वस्तिदर्शन इव जात्यन्धाः ॥
यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेकं प्रादेश-
मात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते
जायत इति प्रादेशमात्रं । मुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन
मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरि-
माणे वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति
प्रादेशा द्युलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः ।
शाखान्तरे तु मूर्द्धादिष्विव कप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं
कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्या-
त्मन इत्याद्युपसंहारात् ॥ प्रत्यगात्मतया ऽभिविमीयतेऽह-

आ० कृत्वा तामिदानीमुपदिशति । यस्त्वित्यादिना ॥ एतमेवभूतं
यस्तूपास्ते स सर्वेष्वन्नमन्तीति सम्बन्धः ॥ एवं शब्दार्थमाह ।
यथोक्तेति ॥ एवं समस्तं त्रैलोक्यात्मकमिति यावत् । प्रादेशमात्र-
मित्येतद्विभजते । प्रादेशैरिति । यथोक्तैराधिदैविकावयवैरध्यात्मं
प्रत्यगात्मन्येवायं मीयत इति व्युत्पत्त्या प्रादेशमात्रस्तमिति यावत् ॥
प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । मुखादिषु वेति ॥ तेषु हि प्रदेशेष्वयम-
कर्तृत्वेन साक्षितया मीयत इति व्युत्पत्त्या तद्योच्यत इत्यर्थः । विधा-
न्तरेण व्याचष्टे । द्युलोकादिति ॥ अर्थान्तरमाह । प्रकर्षेणेति ॥
आमनन्ति चैनमस्मिन्निति न्यायेन यत्तान्तरमाह । शाखान्तरे
त्विति ॥ अस्तु तर्हि जावालश्रुत्यनुसारेण मूर्द्धानमारभ्याधरफल-

उ० तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य सर्वं
 सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो
 बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ उर

भा० मिति ज्ञायत इत्यभिविमानलसेतमात्मानं वैश्वानर-
 विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानुरूपं गतिं । सर्व्वात्म्येऽन्नरो
 वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्व्वात्म्यत्वात् । विष्णोर्ना नरः
 प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरः । तमेव-
 सुपास्ते यः सोऽदन्नन्नादौ सर्व्वेषु लोकेषु चुनोक्तादिषु
 सर्व्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्व्वेष्व्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनो-
 बुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्नमन्ति ।
 वैश्वानरवित्सर्वात्मा सन्नन्नमन्ति । न यथाज्ञः पिण्डमात्रा-
 भिमानः सन्नित्यर्थः । कस्मादेव । यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यै-
 वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
 पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ

आ० पर्यन्ते देहावयवे सम्पादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति
 नेत्याह । इह त्विति ॥ सर्व्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपसंहारदर्शनान्नात्र
 जावालश्रुतिरनुसर्त्तव्येत्यर्थः ॥ विशेषणान्तरं व्याचष्टे । प्रत्यगात्म-
 तयेति ॥ सर्व्वेश्वरत्व सर्व्वात्मत्वं सर्व्वप्रत्यक्षत्व वा हेतूस्तत्र वैश्वान-
 रशब्दमनेकधा व्याकरोति । विश्वानित्यादिना ॥ ईश्वरो वैश्वानर
 इत्यत्र वैश्वानरपदमुभयत्र सम्बध्यते । स वैश्वानरविदन्नमदन्
 सर्व्वेषु लोकादिषु स्थित्वाऽन्नमन्तीति सम्बन्धः । कथमात्मशब्देन
 शरीरादयो गृह्यन्ते तत्राह । तेषु हीति ॥ सर्व्वेषु लोकोऽप्यित्या-
 दिवाक्यस्य तात्पर्य्यार्थं दर्शयति । वैश्वानरविदिति ॥ वैश्वानरो-
 पासकः सर्व्वात्मा सन्नन्नमन्तीत्येवं कस्माद्धेतोर्निश्चितमित्याशङ्का-

उ० एव वेदिलोमानि वहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो
 ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ १८ ॥
 तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमा-
 माहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति
 प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति

भा० अथ वा विध्यर्थमेतद्वचनमेव उपास्य इति । अथेदानीं
 वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह एतस्य
 वैश्वानरस्य भोक्तुर एव वेदिराकारसामान्यात् । लोमानि
 वहिर्वेद्यामिवोरसि लोमान्यास्तीर्णानि दृश्यन्ते । हृदयं
 गार्हपत्यो हृदयाद्भि मनः प्रणीतमिवानन्तरीभवति । अतो
 ऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्मनः । आस्यं सुखमाहवनीयः ।
 आहवनीयो ह्यचतेऽस्मिन्नन्नमिति ॥ १८ ॥ तत्रैव सति चक्षुः
 भोजनकाले आगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमार्थं तद्धोमीयं

आ० मनूय हेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरं वाच्यमुपादत्ते । कस्मादित्या-
 दिना ॥ वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मतया
 सर्वात्मत्वादसौ सर्वात्मभूतः सर्वत्रान्नमत्तीति युक्तमित्यर्थः ॥
 तस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथ वेति ॥ प्रधान-
 विद्यामुक्त्वा तदङ्गप्राणाग्निहोत्रं दर्शयितुकामो भूमिका करोति ।
 अथेति ॥ सम्पादयितुमिच्छन्नादौ तदङ्गान्यन्वपतिराहेत्यर्थः ।
 वेदिरिति स्थण्डिलमात्रं गृह्यते । अग्निहोत्रे तावन्मात्रस्योपयुक्त-
 त्वदितरस्य दर्शपूर्णमासाद्य गत्वा वेद्यामास्तीर्यन्ते ये दर्भा
 वहिर्हृदयेनोच्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनः प्रययनहेतुत्वा-
 त्प्रणीतस्त्यन्नमिवेत्यर्थः । आहवनीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति ।
 आहवनीय इति ॥ १८ ॥ एवं ततोऽप्युक्तान्यायेनाग्निहोत्रे सम्पा-

उ० चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति
 द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यत्यां यत्किञ्च द्यौश्चा-
 दित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति
 प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति
 ॥ २ ॥ १९ ॥ अथ यां द्वितीयां जुहुयातां
 जुहुयाद्यानाय स्वाहेति ब्रह्मस्तृप्यति ॥ १ ॥
 ब्रह्मे तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्र-
 मास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति
 दिक्षु तृप्यतीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधि-
 तिष्ठन्ति ततृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥
 २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयातां जुहुयादपा-
 नाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने

भा० तद्धेतव्यं अग्निहोत्रसम्पन्नास्य विवक्षितत्वान्नाग्निहोत्राङ्गेति
 कर्त्तव्यताप्राप्तिः । इह स भोक्ता यां प्रथमाप्ताङ्गतिं
 जुहुयात्ता कथं जुहुयादित्याह । प्राणाय स्वाहेत्यनेन
 मन्त्रेणाङ्गतिशब्दादवदानप्रमाणमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन

आ० दिते सतीत्यर्थः । सम्पादितस्याग्निहोत्रत्वस्य सामान्यादग्न्युद्धरणा-
 दीनि तदङ्गान्यत्र भवेयुरित्याशङ्क्य तद्बुद्धिमात्रस्य विवक्षितत्वान्मै-
 वमित्याह । अग्निहोत्रेति ॥ इहेति वैश्वानरविदो भोजनमुच्यते ॥
 प्रहृतहोमान्तावान्तरविभागमाह । स भोक्तेति ॥ कथमिति
 मन्त्रो वा द्रव्यपरिमाणं वा फलं वा पृच्छते तत्र प्रथमं प्रत्याह ।

उ० तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यत्यामग्निस्तृप्य-
 त्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यत्यां
 यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति
 तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन
 तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थी जुहुयातां जुहुयात् समानाय स्वाहेति
 समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृ-
 प्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये
 तृप्यति विद्युस्तृप्यति विद्युति तृप्यत्यां यत्किञ्च
 विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानु-
 तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
 ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीं जुहु-
 यातां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥
 उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाश-

भा० द्यौश्चेत्यादि तृप्यति प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति
 चक्षुरादित्यो यच्चान्यद्वैश्चादित्यश्च स्वामित्रेनाधितिष्ठत-
 स्तच्च तृप्यति तस्य तृप्तिमनु स्वयं भुञ्जानस्तृप्यत्येवं प्रत्यक्षं ।
 किञ्च प्रजादिभिश्च । तेजः शरीरस्या दीप्तिरुज्ज्वलत्वं प्रागल्भ्यं

ध्या० प्राणयेति ॥ यदि द्वितीयस्तत्राह । आहुतीति ॥ अथ उदानस्य
 प्रमाणं परिमाणं कर्मिणा परिमाणं प्रसिद्धं तेन परिमितमिति
 यावत् । तृतीयश्चेत्तत्राह । तेनेति ॥ भुञ्जानस्य तृप्तौ प्रत्यक्षं
 प्रमाणं प्राणादेर्तृप्तौ शास्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याह । प्रत्यक्ष-

उ० स्तृप्यत्यावाशे तृप्यति यन्निवाञ्च वायुनावाशजा-
 धितिष्ठतस्तृप्यति तस्यान्तृप्तिं तृप्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २३ ॥
 स य उद्मविज्ञानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारा-
 नपोच भस्मनि जुहुयात्तान्क् तत्स्यात् ॥ १ ॥ जश्

भा० वा ब्रह्मवर्चस वृत्तखाध्यायनिमित्तं तेज० ॥ १८ ॥ अथ
 यां द्वितीया ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयां ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थी ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीमिति मनानं ॥ २३ ॥

स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वानग्नि-
 होत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाङ्गारानाहुतिर्योग्यानपोच्या-
 नाहुतिर्याने भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्तुल्यं तस्य
 तदग्निहोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति
 प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं स्तूयते ।
 अतश्चैतद्विशिष्टमग्निहोत्रं कथं अथ य एतदेवं विद्वान-

चा० मिति ॥ प्रजादिभिश्च भोक्ता दृष्यतीति सन्बन्ध ॥ १८ ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दाद्वारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहो-
 त्रमवश्यकर्त्तव्यतायै स्तौति । स यः कश्चिदित्यादिना ॥ प्राणा-
 ग्निहोत्रस्य वैशिष्ट्ये हेत्वन्तरमतःशब्दोपात्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकट-
 यति । कथमित्यादिना ॥ नैयमिकाग्निहोत्रनिन्दाद्वारा प्राणा-
 ग्निहोत्रस्तुत्यन्तरं विधान्तरेण तस्यैव निरवद्यता कीर्त्तयति इत्यथ-
 शब्दार्थः । एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तं । एवमिति ॥ वैश्वा-
 नरस्योक्तसर्वात्मत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । अग्निहोत्रमिति साम्ना-
 दिकमग्निहोत्रं गृह्यते । कथमिदमुक्तार्थं सर्वेषु लोकेष्वन्नमतीति

उ० य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥२॥
तद्यथेषीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव ॥ हास्य
सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्नि-

भा० अग्निहोत्रं जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्वेषु
लोकेष्वित्याद्युक्तार्थं । ऊतमन्नमत्तीत्यनयोरेकार्थत्वात् ॥

किञ्च तद्यथा इषीकायास्तूलमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं
प्रदूयेत प्रदह्येत क्षिप्रमेवं ह्यस्य विदुषः सर्वात्मभूतस्य
सर्वान्नानामत्तुः सर्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्माधर्माख्या
अनेकजन्मसञ्चिता इह च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभा-
विनश्च प्रदूयन्ते प्रदह्येरन् । वर्त्तमानशरीरात्मकपापवर्जं
लक्ष्यं प्रतिमुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात्तस्य न दाहः ।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते । यद्यपि
चण्डालाद्योच्छिष्टानर्हाद्योच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात्
प्रतिषिद्धमुच्छिष्टदानं यद्यपि कुर्यादात्मनि हैवास्य चण्डा-

ख्या० वाक्यं व्याख्यातं । तस्य सर्वेषु लोकादिषु ऊतं भवति इत्यन्या-
दृशमिदं वाक्यं तत्राह । ऊतमिति ॥

इतश्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वान-
रविद्या स्तोति । किञ्चेति ॥ तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्त
इति यावत् । ईषिका मुञ्चामध्यवर्त्तिदृष्टस्यैतत् ॥ सर्वशब्दा-
त्पारब्धकर्मणोऽपि दाहमाशङ्क्याह । वर्त्तमानेति ॥

वैश्वानरविद्याया महाफलत्वे सिद्धे तद्वतोऽग्निहोत्रं विशि-
ष्टमिति तत्कर्तुः सर्वदोषास्पर्शित्वमित्याशयेनाह । य एतदिति ॥

उ० होत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद् ह्येवंविद्यपि
 चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हेवास्य तद्वै-
 श्वानरे हुतं स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह
 क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एव सर्वेणि
 भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत
 इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० लदेहस्य वैश्वानरे तद्भुतं स्थानाधर्मानिमित्तमिति विद्या-
 मेव स्तौति । तदेतस्मिन्स्तुत्यर्थे श्लोको मन्त्रोऽप्येष भवति ।
 यथेह लोके क्षुधिता बुभुक्षिता बाला मातरं पर्युपासते
 कदा नो मातान् प्रयच्छतीत्येवं सर्वाणि भूतान्यन्नादान्येवं-
 विदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा त्वमौ भोक्ष्यत इति
 जगत्सर्वं विद्वद्भोजनेन तप्तं भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्याय-
 परिसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपाद-
 शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः
 कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

आ० विद्यामेव विद्यास्तुतिद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् स्तुत्यर्थेऽग्नि-
 होत्रस्य स्तुतिरूपो योऽर्थस्तस्मिन्निव्येतन्मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं दर्श-
 यति । जगदिति ॥ विदुषो वैश्वानरात्मनः सर्वात्मत्वादित्यर्थः ॥
 ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्द-
 पूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानघटाया छान्दोग्यभाष्यटीकायां
 पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

ॐ तत्सत् ॥

उ० हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुहीरुणेय आस तं ह
पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मवर्य्य न वै सोम्या
ऽस्मत्कुलीनो ऽननूच ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥

भा० ॐ श्वेतकेतुर्हीरुणेय आसेत्याद्यध्यायसम्बन्धः । सर्वं
खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्युक्तं कथं तस्माज्जगदिदं जायते
तस्मिन्नेव च लीयते ऽनिति च तेनैवेत्येतद्वक्तव्यं । अनन्तरञ्चै-
कस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं तदेकत्वे स-
दात्मनः सर्वभूतस्थस्योपपद्यते नात्मभेदे कथञ्च तदेक-
त्वमिति तदर्थाऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पितापुत्रा-
ख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था । श्वेतकेतुरिति
नामतो ह इत्येतिह्यर्थः । आरुणेचोऽस्य पौत्र आस बभूव ।
तं पुत्रं हारुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं मन्वानस्तस्यो-
पनयनकालात्ययञ्च पश्यन्नुवाच हे श्वेतकेतोऽनुरूपं गुरुं
कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्य्यं । न चैतद्युक्तं यदस्मत्कुलीनो

आ० ॐ वर्त्तिष्यमाणाध्यायस्याऽतीतेन सन्दर्भेण सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकं
गृहीत्वा तं प्रतिजानीते । श्वेतकेतुरिति ॥ तमेव प्रकटयन्प्रथमं
दृष्टीयेनाध्यायेनास्य सम्बन्धं कथयति । सर्वमिति ॥ एतद्वक्तव्यं
तदर्थाऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यत इति सम्बन्धः । व्यवहितसम्बन्धमु-
क्त्वाऽव्यवहितं तमादर्शयति । अनन्तरञ्चेति ॥ अध्यायतात्पर्य्यमुक्त्वा-
ऽऽख्यायिकातात्पर्य्यमाह । पितेति ॥ पिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च पृष्ठे-
त्येवं विधेयमाख्यायिका । सा च विद्यायाः सारिष्ठत्वद्योतनार्था ।
पिता हि पुत्राय सारतममेवोपदिशतीत्यर्थः । कुलस्यानुरूपमि-
त्यादिवचनान्न कुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते ब्रह्मचर्य्यमध्ययना-
र्थमिति शेषः । गत्वेत्यादिवचनान्माणवकाधीनमध्ययनमिति

उ० स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः
 सर्वान् वेदानधीत्य महामनाऽनूचानमानी स्तब्ध
 एयाय तं हि पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सौम्येदं
 महामनाऽनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशम-

भा० हे सौम्याननूचानधीत्य ब्रह्मवन्धुरिव भवतीति ब्राह्म-
 णान् वन्धून् व्यपदिशति न खच ब्राह्मणवृत्त इति ॥

तस्यातः प्रवासोऽनुभीयते पितुः । येन स्वयं गुणवान्
 सन्पुत्रं नोपनेष्यति स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षः सन्पु-
 त्याचार्यं यावच्चतुर्विंशतिवर्षो बभूव तावत्सर्वान् वेदांश्चतु-
 रोऽप्यधीत्य तदर्थं बुद्ध्वा महामना महद्गन्धीर मनो
 यस्य स समात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महा-
 मना अनूचानमान्यनूचात्मानं मन्यत इत्येवं शीलो यः सोऽ
 नूचानमानी स्वर्ध्वोऽप्रणतस्वभावं एयाय गृह । तमेवभूतं
 ह्यात्मनोऽनुरूपं शीलं स्वर्ध्वं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पितोवाच
 सद्गर्भावतारचिकीर्षया श्वेतकेतो यन्निदं महामना अनू-
 चानमानी स्वर्ध्वस्वामि कस्तेऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायादु-
 तापि तमादेशमादिश्यत इत्यादेशः । केवलशास्त्राचार्या-
 पदेशगम्यमित्येतच्चेन वा परं ब्रह्मादिश्यते ऽसावादेशस्तस-
 प्राच्यः पृष्ठवानस्याचार्यं तमादेशं विशिनष्टि येनादेशेन श्रुते-

आ० सूचितं । माभूदुपनयनमध्ययतश्चेत्याशङ्क्याह । न चैतद्युक्तमिति ॥
 किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तत्राह ।
 तस्येति ॥ अतःशब्दः खगृहविषयः । अनुमानं कल्पनं तत्र

उ० प्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति
यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं

भा० नाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवत्यमतं मतमतर्कितं तर्कितं भवत्यवि-
ज्ञातं विज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति ॥ सर्वानपि वेदा-
नधीत्य सर्वं चान्यदेद्यमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति याव-
दात्मतत्त्वं न जानात्याख्यायिकाऽतोऽवगम्यते । तदेतदद्भुतं
श्रुत्वा ह कथञ्चेत्तदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येवं
मन्वानः पृच्छति कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो
भवतीति । यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य । यथा
लोके एकेन मृत्पिण्डेन रुचककुम्भादिकारणभूतेन
विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजातं मृण्मयं मृद्विकार-
जातं विज्ञातं स्यात् । कथं मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्य-
मन्यद्विज्ञातं स्यात् । नैष दोषः । कारणेनान्यत्वात् कार्यस्य

आ० कल्पकमाह । येनेति ॥ अनूचानोऽनुवचनसमर्थः । कर्मव्युत्पत्त्या
करणव्युत्पत्त्या चादेशशब्दे व्याख्यातः ॥ किमित्यधीत्य सर्व-
वेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्यामधिष्ठत्य पिता पृच्छति
तस्य सर्ववेदाध्ययनादिनैव कृतार्थत्वादित्याशङ्काह । सर्व-
नपीति ॥ तदेतदद्भुतं श्रुत्वा हेतुक्तं विवृणोति । कथं निति ॥
मृण्मयमित्यस्य व्याख्या मृद्विकारजातमिति । तद्यथा मृत्पिण्डेन
विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन
तद्विकारजातं विज्ञातं भवतीति योजना ॥ अन्यविज्ञानाद-
न्यविज्ञानमदृष्टत्वादस्त्विति शङ्कते । कथमिति ॥ कार्य-

BIBLIOTHECA INDICA

Works already published.

VOL. I.

The first two Lectures of the *SAMHITA OF THE RIG VEDA*, with the Commentary of *MADHAVA ĀCHĀRYA*, and an English translation of the text. Edited by Dr. E. ROER —Nos 1 to 4. Price 1 Rs

VOL. II —PARTS I. AND II

The *BRIHAD ĀRANYAKA UPANISHAD*, with the Commentary of *SANKARA ACHARYA*, and the Gloss of *ANANDA GIRI* Edited by Dr. E. ROER —Nos 5 to 13, 16 and 18. Price 11 Rs

* * AN English translation of the Upanishad and Commentary will be given in separate numbers, and constitute an additional Part

Works in Progress

VOL. III.

The *CHĀNDOGYA UPANISHAD*, with the Commentary of *SANKARA ĀCHĀRYA*, and the Gloss of *ANANDA GIRI* Edited by Dr. E. ROER
Already published Fasciculi I II. III IV being Nos 14, 15, 17, 20

VOL. IV

The *ELEMENTS OF POLITY*, by *KĀMANDAKI* Edited and translated by Babu *RAJENDRALAL MITTRA* Already published Fasciculus I. being No 19

VOL. V.

The *LALITA VISTARA*, or *Memoirs of the Life and Doctrines of SĀKYA SINHA*. Edited by *BABU RAJENDRALAL MITTRA*.

VOL. VI

ARABIC BIBLIOGRAPHY Edited by Dr. A. SPRENGER. Published Fasciculus I being No. 21.